

Rahîmî'nin Şerh-i Risâle-i Muammâ-yı Suğrâ-yı Câmî Adlı
Eseri

Gıyasettin ATEŐ

Dr. AFAD, İstanbul Türkiye

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9149-8638>

giyasettinates34@gmail.com

Atf Bilgisi: Ateő, Gıyasettin. "Rahîmî'nin Şerh-i Risâle-i Muammâ-yı Suğrâ-yı Câmî Adlı Eseri". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 32 (Temmuz 2024), 104-151. <https://doi.org/10.15247/devdergisi.1464517>.

Geliő Tarihi	04.04.2024
Kabul Tarihi	30.04.2024
Yayım Tarihi	01.07.2024
Değerlendirme	İki Dıő Hakem / Çift Taraflı Kõrleme
Araştırma Makalesi	
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalıőmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	divanedebiyatidergisi@gmail.com
Çıkar Çatıőması	Çıkar çatıőması beyan edilmemiőtir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dıő fon kullanılmamıőtir.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalıőmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

ÖZET

Edebî bir tür olan muammâ, Arap edebiyatında ortaya çıkmış ve Fars edebiyatında türün kuralları belirlenerek bu türün mahiyetinin ve olgun örneklerinin yer aldığı eserler ortaya konmuştur. Türk edebiyatında muammâ söyleyen şairlerin yanı sıra bu sahada yazılan Farsça eserleri tercüme ve şerh eden şairler de olmuştur. Fars edebiyatında muammâ konusunda eser verenlerden biri de Mollâ Câmî olup onun muammâ konusunda dört eseri bilinmektedir. Bu eserlerden biri de Manzûme-i Muammâ'dır. 67 beyitten oluşan bu eserin Türkçe tercüme ve şerhleri yapılmıştır. Bu çalışmada Mollâ Câmî'nin Farsça manzûm olarak kaleme aldığı Manzûme-i Muammâ eserinin 18. yüzyılda Rahîmî mahlaslı birine ait Türkçe şerhi incelenmiştir. Şerhin sonunda bulunan tarih manzûmesinden hareketle şârihin Rahîmî mahlaslı biri olduğu ve bu şerhi 1117/1705-06 yılında kaleme aldığı anlaşılmaktadır. Bu dönem kaynaklarında muammâ ve lugazla ilgilenen ve meşhur olan Rahîmî, Habeşizâde lakabıyla meşhur olan Abdurrahim Rahîmî olduğu bilgisinden hareketle bu şerhin Habeşizâde Rahîmî'ye ait olma ihtimali yüksektir. Çalışmanın giriş bölümünde muammâ türü hakkında temel bilgiler verilmiştir. İnceleme bölümünde Mollâ Câmî'nin Manzûme-i Muammâ eseri kısaca tanıtılmıştır. Devamında Şerh-i Risâle-i Muammâ-yı Sugrâ'nın şârihi olan Rahîmî'nin kimliği tespit edilmeye çalışılmıştır. Daha sonra şârih olabileceği kanaati hâsıl olan Habeşizâde Abdurrahim Rahîmî'nin kısa biyografisine yer verilmiştir. Yine bu bölümde tetkik edilen şerh eser ile ilgili şekil ve içerik hakkında elde edilen bilgiler, bu şerhin özeti ile nüsha tanıtımına yer verilmiştir. Çalışmanın metin bölümünde ise şerhe ait iki nüshanın karşılaştırmalı traskripsiyonlu metnin neşrine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Muammâ, Muammâ Şerhi, Abdurrahim Rahîmî, Mollâ Câmî.

The Work of Commentary of Risâle-i Muammâ-yi Sugrâ-yi

Câmî by Rahîmî

Gıyasettin ATEŐ

Dr., AFAD, İstanbul Türkiye

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9149-8638>

giyasettinates34@gmail.com

Citation: Ateő, Gıyasettin. "The Work of Commentary of Risâle-i Muammâ-yi Sugrâ-yi Câmî by Rahîmî". *The Journal of Ottoman Literature Studies* 32 (July 2024), 104-151. <https://doi.org/10.15247/devdergisi.1464517>.

Date of Submission 04.04.2024

Date of Acceptance 30.04.2024

Date of Publication 01.07.2024

Peer-Review

Double anonymized - Two External

Research Article

Ethical Statement

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Plagiarism Checks

Yes - Turnitin

Complaints

divanedebiyatidergisi@gmail.com

Conflicts of Interest

The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support

The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Copyright &
License

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

ABSTRACT

As a poetic genre of literature muamma, which can be defined as a mystery poem due to hiding names in the poem, first appeared in Arabic Literature and works were conveyed in Persian Literature by identifying field-specific rules and qualities of the genre. In addition to the poets using muamma in Turkish literature, there have also been poets who interpreted and commentated the Persian Works written in this field. Molla Câmî is one of the poets that produce Works in the field of muamma and he presented four works about muamma, one of which is Manzûme-i Muammâ. It consists of 67 couplet and it was translated into Turkish and its commentaries were made. In this study, the Turkish commentary of the work of Manzûme-i Muammâ, which was written as Persian verse by Molla Câmî, and was written by someone with the nick name of Rahîmî was analysed. Moving on to the historical poem at the end of the commentary, it is depicted that the commentator was named Rahîmî and it was composed around 117/1705-06. Considering the sources of the period, it is highly likely that this commentary belongs to Habeşîzâde Rahîmî based on the fact that Rahîmî, who was dealing with and known for muammâ and lugaz or riddle, was Abdurrahîm Rahîmî. Essential details about the poetic genre of muammâ are stated in the introduction of the study. In the analysis part, Manzûme-i Muammâ by Mollâ Câmî was presented shortly. Afterwards, the authorship of commentator Rahîmî, who owns the work of Şerh-i Risâle-i Muammâ-yı Sugrâ (the commentary of Şerh-i Risâle-i Muammâ-yı Sugrâ), was managed to be determined. Also, a short biography of Habeşîzâde Abdurrahîm Rahîmî, who is predicted to be the commentator, was given. At the same time, in this part, the findings about the form and content of the commentary which had been analysed was included together with the summary and introduction of the sample. In the textual part of the study, the comparison of two transcribed manuscript samples of the commentary were given.

Keywords: Muammâ, The commentary of Muammâ, Abdurrahîm Rahîmî, Molla Câmî.

Giriş

Muammâ, eski Türk edebiyatının edebî türlerinden biridir. “Gizlenmiş, gizli ve güç anlaşılır söz” (Bilkan 2000: 11) anlamına gelen muammâ kelimesi, bir edebî terim olarak da “şiiirde remiz, ima veya işaret yoluyla dolaylı şekilde bir isme delâlet eden söz” (Saraç 2020: 320) demektir. Bir beyan mahareti niteliği taşıdığı için beyan ilmine tâbi bir disiplin olarak kabul edilen muammânın şiiirde edebî bir sanat olarak icra edilmesi de bedî’ ilmiyle ilgili tarafını oluşturmaktadır (Durmuş 2020: 320).

Arap edebiyatında ortaya çıkan muammâ, Fars edebiyatına geçtikten sonra müstakil bir ilim şeklinde ele alınıp kâideleri tespit edilmiştir. İran edebiyatında muammâ konusunda ilk çalışmalar Şerefeddin Ali Yezdî’ye atfedilir. Bu çalışmaları ilerleten Abdurrahman Câmî’den sonra bu tür çok rağbet görmeye başlamış ve Mîr Hüseyin Nîsâbûrî ile de zirveye ulaşmıştır. Türk edebiyatında ilk muammâ örneği Ahmedî (ö. 815/1412) ve Muînî’ye aittir. XV ve XVI. yüzyılda revaçta olan bu tür XVI. asırdan sonra önemini kaybetse de Tanzimat dönemine kadar edebî bir maharet olarak kabul edilmiştir. XVI. yüzyılda 700’e yakın muammâ söyleyen Emrullah Emrî (ö. 983/1575), devrinde fazla revaç bulmamış olan bu sanatı ilerleterek muammânın önem kazanmasını ve kendisinden sonra da devam ettirilmesini sağlamıştır (Saraç 1995: 164). Türk edebiyatında Cem Sultan, Lâmiû Çelebi, Bâkî, Fuzûlî, Kınalızâde Ali çelebi, Âlî Mustafa Efendi, Ubeydî, Nâbî, Nahîfî, Fıtmât Hanım, Sünbülzâde Vehbî muammâ söyleyen şairlerden bazılarıdır (Bilkan 2000: 27; Saraç 2020: 320, 321).

Arslan, tezkire kayıtlarına göre muammâ ile ilgilendiği yönünde kayıtlar bulunan şairlerin önemli bir kısmının birbiriyle ilişkili kimseler olmasından hareketle, Türk edebiyatında muammâcılığın bir muhit uğraşı olduğu çıkarımına varmanın mümkün olduğunu belirtir. Bu durumu, tamiye usullerinin bir fen gibi öğretilmesi ile muammâların özündeki şifre-deşifre ilişkisinin muammâcı ve muammâ çözücü olmak üzere karşılıklı etkin iki tarafın gerekliliğine bağlar (Arslan 2023b: I / 188). Ayrıca muammâ asmak/muammâ halletmek deyimlerinden hareketle muammânın bu muhitlerde bir meclis eğlencesi olduğunu belirtir (Arslan 2023a: 2498).

Muammânın düzenlenmesi ve çözümü **amel** denilen dört yöntemlerdir. Gizlenen ismin harflerini veren yönteme “tahsîlî”, gizlenen isme işaret etmek üzere bulunan harf ve hecelerin nasıl yan yana getirileceğini, bunların yer değiştirmesini veya kaldırılmasını gösteren yönteme “tekmîlî”, muammânın çözümünü kolaylaştıracak yönteme “teshîlî”, gizlenen isme hareke, sükûn ve şedde verme yollarına da “tezyîlî” denir. “Bu dört işlemle bunların kısımlarına dair teorik bilgiler, Arapça eserlerin yanı sıra Fars ve Türk edebiyatlarında da genellikle benzer şekillerde ele alınmıştır” (Bilkan 2000: 66, 67; Durmuş 2020: 320).

Türk edebiyatında her zaman ilgi çekici bir konumda bulunmuş olan muammâ türü, bazen vakit öldürücü bir uğraş bazen de zekâ gerektiren özel bir tür olarak görülmüştür (Kaçar 2021: 474). Muammâ türünün gelişimi ile muammânın çözüm yolları hakkında klasik dönemde birçok risâle yazıldığı gibi günümüzde de bu konularla ilgili akademik çalışmalar yapılmaktadır.

Türk edebiyatında muammâ söyleyen şairlerin yanı sıra bu sahada yazılan Farsça eserleri tercüme ve şerh eden şairler de çıkmıştır¹. Bunlardan biri olan Rahîmî, Mollâ Câmî'ye ait *Manzûme-i Muammâ* eserini Türkçeye çevirerek buradaki muammâları şerh etmiştir. Bu çalışmada *Şerh-i Manzûme-i Muammâ-yı Suğrâ* eseri incelenecektir.

İnceleme

1. Mollâ Câmî'nin Hayatı ve *Manzûme-i Muammâ* Eseri

İslamî dönem İran coğrafyasında yetişmiş ve Mollâ Câmî unvanı ile meşhur olan âlim ve mutasavvıf Abdurrahman Câmî (ö. 898/1492), Arapça ve Farsça dillerinde dinî, tasavvufî ve edebî çok sayıda manzûm ve mensur eser kaleme almıştır.²

¹ Klasik Türk edebiyatında muammâ şehri ve tercümeleri için bkz. Sadık Yazar (2011): *Anadolu Sahası Klasik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği*, s. 679-698, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi).

² Mollâ Câmî'nin hayatı, edebî kişiliği ve eserleri için bkz: Ömer Okumuş (1993), *Câmî, Abdurrahman, DİA, C. 7*, s. 94-99; Kadir Turgut (2013), *Abdurrahman Câmî, Düşünce ve Eserlerinin Türk Edebiyatına Etkisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi).

Mollâ Câmî'nin farklı alanları kapsayan eserleri arasında muammâlar önemli bir yer tutar. Kaçar, Mollâ Câmî'nin muammâ türünde yazdığı eserler ile diğer eserlerinde muammâ örneklerine yer verilmesinin, onun bu türe olan özel ilgisinin bir sonucu olduğunu belirtir (2021: 474). Mollâ Câmî'nin muammâ hakkında dört farklı eseri bilinmektedir. Bunlar, *Risâle-i Kebîr der-Muammâ (Muammâ-yı Kebîr / Hilye-i Hulel)*, *Müntahab-i Hilye-i Hulel (Risâle-i Sagîr der-Muammâ)*, *Risâle-i Mutavassıt der-Muammâ*, *Risâle-i Asgar der-Muammâ (Manzûme-i Muammâ)* şeklindedir (Turgut 2013: 45, 48).

Câmî'nin mefâîlün mefâîlün feûlün vezniyle kaleme aldığı *Manzûme-i Muammâ* eseri 67 beyittir. Eserde muammânın kuralları belirtilip bunlarla ilgili örnekler verilir. Câmî, eserin sonunda yer verdiği beyitte bu risalesini **feyz** kelimesinin ebced karşılığı olan 890/1485 yılında kaleme aldığını belirtir. Yazma eser kütüphanelerinde eserin birçok nüshası mevcuttur.

Türk edebiyatında *Manzûme-i Muammâ* risalesinin Gelibolulu Sürûrî (ö. 969/1562), Behiştî Ramazan Efendi (Öntürk 2022) ve Abdullah Selâhaddîn Uşşakî (Kaçar 2020)'ye ait şerhleri vardır.

2. **Rahîmî: Şerh-i Risâle-i Muammâ-yı Sugrâ-yı Câmî Eserinin Şârihi**

Şerhin sonunda yer alan tarih manzûmesinde şârihin Rahîmî mahlaslı biri olduğu ve bu şerhi 1117/1705-06'da kaleme aldığı görülür. Ayrıca Beyazıt nüshasının 18b sayfasında yine Rahîmî mahlaslı bir lugaz³ bulunur. Bu bilgiler ışığında bu şerhin Rahîmî mahlaslı bir 18. yüzyıl şairine ait olduğu kesinlik kazanmaktadır. 18. yüzyıl kaynaklarında Rahîmî mahlaslı şairlerin biyografilerinde bu şerhe ait bir kayıt bulunmamaktadır. Bu nedenle şârihin tespit edilmesi güç olmuştur. Bu dönem tezkirelerinde muammâ ve lugazla ilgilenen ve meşhur olan Rahîmî mahlaslı şair, Habeşîzâde lakabıyla meşhur olan Abdurrahim Rahîmî olduğu (Çapan 2005: 238; Aksoyak 2020) bilgisinden hareketle bu şerhin Habeşîzâde Rahîmî'ye ait olabilme ihtimali yüksektir.

³ "Ehl-i Dâniş" başlıklı lugazın son beyti bu şekildedir: Ey Rahîmî satır-ı mâla kónsa âb içre hemân / Olur ol hikmet-güzâruñ ism-i resmi âşikâr

2.1. Habeşizâde Abdurrahîm Rahîmî (ö. 1140/1727)

Bosna defterdarlığından Habeş valiliğine atanan Mustafa Paşa'nın (ö. [?]) oğludur. Asıl adı Abdurrahim olup İstanbul'da doğdu. Bazı kaynaklarda ismi Abdurrahman, mahlasını ise Rahmî şeklindedir. Medrese derslerinin yanı sıra hat dersleri aldı. Dîvân-ı Hümayûn'da çeşitli görevler aldıktan sonra Silahdar Alî Paşa'ya (ö. 1128/1716) divan kâtibi oldu. Ardından tezkireci-i sâni; 1127/1715'te de tezkireci-i evvel olup 1128/1715-16'da azledildi. 1135/1722-23'te ikinci kez tezkireci-i evvel olarak tayin edildi. Rahîmî Efendi, birinci tezkireci görevini yürütürken 17 Rebiülahir 1140 (2 Aralık 1727) pazartesi gününün gecesinde vefat etti. Habeşizâde'nin cenazesi Koca Mustafa Paşa Tekkesi kabristanına defnedildi. Kaynaklarda şairin şiir ve inşası güzel, sohbeti hoş, nazik ve ince manaları anlayan, tasavvufî istilahlara vâkıf biri olduğu belirtilir. Rahîmî, Çağdaşı olan Nâbî (ö. 1124/1712) ile birbirlerine latife içerikli metin ve mektuplar yazmış, müştereken şiirler meydana getirmişlerdir. Rahîmî Efendi lugaz ve muammâ çözümede ustadır. Zamanında "Eyyûb" ismine yazılan bir muammâ İstanbul'da şairler arasında elden ele dolaşmış, en sonunda Habeşizâde bu muammâyı çözümlenerek meşhur olmuştur (Çapan 2005: 238; Aksoyak 23.03.2020). Şair, tarih düşürmede de başarılıdır. Kaynaklarda Rahîmî'nin *Dîvân*'ı olduğu belirtilse de henüz ulaşılabilmemiş değil. (Aksoyak 2020; Donuk 2020: 39-41). Bir diğer eseri *Matla'u'l-İşrâk*'tır (Donuk 2020).

3. Rahîmî'nin Şerh-i Risâle-i Muammâ-yı Suğrâ Eseri

Rahîmî şerhin giriş bölümünde Câmî'ye ait *Muammâ-yı Suğrâ'yı* derslerine devam ettiği Yusuf Efendi adındaki zatın talebi ve himmeti ile Türkçe şerh ettiğini belirtir. Şerhte kaynak metin beyitlere ayrılarak ele alınır. Amel tariflerinin yapıldığı beyitlerde sözcüklerin sözlük anlamları ve metindeki işlevleri hakkında bilgi verilir. Bu yöntem, bu şerhi aynı eserin diğer şerhlerinden farklı kılan en belirgin özelliğdir. Daha sonra "hâsıl-ı manâ" ifadesinden sonra beyit bütün olarak tercüme edilir. Anlatılan amelin daha iyi anlaşılması için bazen ilave bilgiler verilir. Bu bilgiler örneklerle desteklenir. Örnek ismin geçtiği beyitler de tercümeden sonra "manâ-yı muammâsı" ifadesiyle birlikte beyitte yer alan örnek ismin muammâ çözümü yapılır. Şerhin dili oldukça sadedir. Eserin

sonunda yer alan tarih manzûmesindeki *Bulup feyz-i ilâhî ile encâm* mısrasının ebced değerinden hareketle Rahîmî'nin bu şerhi 1117/1705-06 yılında kaleme aldığı belirtilir:

Rahîmî oldı bu itmâma târih
Bulup feyz-i ilâhî ile encâm

3.1. Şârihin Faydalandığı Kaynaklar

Rahîmî'nin beyitlerin şerhinde bazı eserlere ve kişilerin görüşlerine başvurduğu görülür. Şârihin belirli ölçüde faydalandığı anlaşın bu yazar ve eserlerle ilgili bilgiler ile şerhin bu bölümleri aşağıda verilmiştir.

Şerhte adı geçen eserlerden biri *Dekâiku'l-hakâyık*'tır. Kemalpaşazâde (ö. 940/1534)'nin Vezîriâzam Makbul İbrahim Paşa (ö. 942/1536)'ya ithafen kaleme aldığı eser, Farsça 411 kelimenin incelenmesinden oluşur. Müellif, ses ve anlam bakımından birbirine benzeyen kelimeleri inceleyip bunlar arasındaki anlam ve yapı farklılıklarını ortaya koymaya çalışır. Bu farkları belirtirken tanınmış İranlı şairlerden örnekler verir. Ayrıca bu kelimelerin Türkçe ve Arapça karşılıkları verilerek bu dillerdeki kullanılış şekillerine de temas edilir (Özkan 1994: 111). Şerhteki bu bölüm şöyledir:

[6b A] “Ve دیدہ، göz dimekdür. Ammâ *Dekâyıku'l-hakâyık*'da دیدہ، gözüñ kabağı altında olan yire dirler. دیدہ'nüñ چشم'den farkı vardır. دیدہ mürekkebdür. Bir cüz' دید' dür ki görmek ma'nâsına ve bir cüz' hâ'dur ki ma'nâ-yı 'âmdan ma'nâ-yı hâşa naql için getirürler dimişdür.”

Şerhin bir diğerkaynağı İbn Sînâ'nın Arapça kaleme aldığı *el-İşâret* kitabıdır. Bu eser İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) mantık, fizik ve metafiziğe dair en son görüşlerini ihtiva eder. Eser mantık ilmiyle başlayıp fizikle devam eder ve metafizik bölümüyle son bulur (Durusoy 2001: 421-422). Bu bölüm şerhte şöyledir:

[7b A] “نیست، yok dimekdür ve mürekkebdür. Bir cüz'i نئی dür ki nefiy içündür ve bir cüz'i است' dür ki lisân-ı Fursâda râbîtadır. İbn Sînâ, *İşâret* adlı kitabında râbîta idügin taşrih eylemişdür.”

Şerhte görüşlerine başvuruolan bir diğerkişimüfessir, Eş'arî kelamcı ve Şâfiî fâkihi Kadı Beyzâvî (ö. 685/1286)'dir. Şerhteki bu bölüm şöyledir:

[10b A] “Ve سبع المثاني، sûre-i fâtiḥānuñ ismidür. Kâzî Beyzâvî'de sûre-i Fâtiḥâ yedi âyet olduğundan سبع المثاني tesmiye olındı. Ve

Kur'ân-ı 'Azîm'de *وَأَتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي* āyet-i kerîmesinde murâd sÛre-i Fâtihâdur deyÛ taşrih eylemişdir."

3.2. Eserin Muhtevası

Allah'a hamd ile eserine başlayan Rahîmî, Hz. Peygamber'e salavattan sonra eserinin yazılış sebebini anlatır. İlme meraklı olduğunu söyleyen Rahîmî, derslerine devam ettiği âlim ve fâzıl bir zat olan Yusuf Efendi adlı birinin talebi üzerine Mollâ Câmî'nin *Mu'ammâ-yı Suğrâ'*sını şerh ettiğini belirtir. Devamında muhtemel hatalardan dolayı kusurlarının görmezden gelinmesini talep eden şârih, ardından şerhine başlar. Kaynak metni beyit esasına göre birimlere ayıran şârih, her bir beyitte bulunan sözcükleri anlamlandırdıktan sonra beyti Türkçeye tercüme eder. Devamında ise beyitte yer verilen örnek muammâ ismin çözümlünü kısaca gerçekteştirir.

Muammânın üç kısma ayrıldığını belirten ilk iki beyitten sonra muammânın üç kısmının **tahsîlî**, **tekmîlî** ve **teshîlî** olduğunu belirten beyitlerin şerhi gelir.

Eserde ilkin **teshîlî** amel ele alınır. Bu amel de **intikâd**, **tahlîl**, **terkîb** ve **tebdîl** olmak üzere dört çeşitir. **İntikâd**, ibarelerde lafızların parçalarına işaret etmektir. Bu amel beş kısımdır. Birinci kısım herhangi bir harfe işaret etmektir. İkincisi ilk ve son harfe anlamca işaret etmektir. Üçüncüsü yalnız ilk harfe işaret etmektir. Dördüncüsü son harfe işaret etmektir. Beşincisi orta harfe işaret etmektir. **Tahlîl**, bir lafzı parçalara ayırmaktır. Bir lafzı iki, üç veya daha fazla parçalara ayırmak mümkündür. Bu parçaların birinden anlam diğerinden lafız veya ikisinden anlam kast edilebilir veya tam tersi. Üç parça olursa birinden anlam ikisinden lafız kast edilebilir veya tam tersi. **Terkîb**, birkaç kelimeyi birbirine eklemektir. Terkipte maksat bir araya gelen kelimelerdeki anlamdır, lafız değildir. **Tebdîl**, bir sebepten dolayı bir lafzı şiirdeki bir başka lafızla değiştirmektir.

İkinci kısım olan **tahsîlî** amel, dokuz kısma ayrılır. Bunların ilki **tahsîs** ve **tansîstir**. **Tansîs**, kastedilen ismin bazı harflerini veya tamamını açıkça zikredip bir amel ile ona işaret etmektir. Tahsîs ise zikredilen harflerin yerlerine koymaktır. **Tesmiye** iki çeşitir. İlkin bir harfin adını söyleyip onun müsemmasını dilemektir. Diğerisi ise bir harfin müsemmasını zikredip adını kastetmektir. **Telmîh**, söylenen

lafızla meşhur olan başka bir lafza, harfe, sayıya veya tarihi ve dini unsurlara işaret etmektir. Bunlar, meşhur bir kavmin ıstılahında olmalıdır. Telmîh kısmının sınırları olmadığı için meşhur ve kullanımı yaygın olanların bazısını zikretmekle yetinilir. Bunların ilki, yıldız ilmiyle uğraşanların seçtikleridir. Bunlar on iki burcu, yedi gezegeni, haftanın yedi gününü ve ayın 28 menzilini ifade etmek için birtakım kısaltma ve semboller kullanırlar. Ayrıca fıkıh ıstılahında meşhur olan kişilerin adları, kitap isimleri ve mantık ıstılahında meşhur olan kelimeler için sembol harfler ve kısaltmalar kullanılır. Bu işaretleri zikredip o kelimeler veya kelimeleri zikredip işaretler kast edilir.

Terâdüf, aynı manaya gelen iki veya daha çok lafzı zikredip kendisinin müradifi olan bir başka kelimeyi kastetmektir. **İştîrâk** ise bir kelimeyi şüirde ve muammâda iki farklı anlama gelecek şekilde kullanmaktır. **Tashîf** türü, meşhur olduğu için Mollâ Câmî bunun tarifini yapmaz. Yine de şârih tashîfi şöyle tarif eder: Bir lafzın yazım şeklinin değişikliğine noktanın kaldırılması veya noktanın konulması ile işaret etmekten ibarettir. Tashîf iki kısma ayrılır. Bunlar **tashîf-i vaz'î** ve **tashîf-i ca'lî** şeklindedir. Tashîf-i vaz'î, bir harfin veya bir kelimenin yazım şekline işaret etmekten ibarettir. Tashîf-i ca'lî ise kelimenin noktasız harflerine nokta koymak veya noktalı harflerinden noktayı silmekten ibarettir. **Teşbîh** ve **istiâre**, bir lafzı zikredip kendisinin manasına benzeyen bir veya daha fazla harfle nişanlamaktır. İsim ile harf veya harfler arasındaki benzerlik bilinen ve meşhur olmalıdır. **Hisâbî** amel, istenen ismin elde edilmesi, belli bir sayı mülahasasına bağlı olmaktan ibarettir. Musannif, hisâbî amelin çeşitlerinin fazla olduğu için bunları birer birer açıklamanın sözü uzatmak anlamına geleceğini belirtir. Şârih ise bu amelin beş kısma ayrıldığını belirterek bunları ayrıntılı olarak ele alır. Bunlar **üslûb-ı ismî**, **üslûb-ı harfî**, **üslûb-ı ihsâyî**, **üslûb-ı inhisârî** ve **üslûb-ı rakamî** şeklindedir. **Kinâyet**, bu sekiz usul olmadan bir lafzı bir şeye nişan etmektir. Bu amel iki kısma ayrılır. Birinci kısım, bir lafzı zikredip, zikredilen bu lafız istenilen isim için konulmamış olmalı. İkinci kısım ise bir ibarenin anlamı vasıta olmaksızın bir başka lafzı kast etmektir.

Tekmîlî amel ise üç çeşittir. **Telif**, maksut isme ait kelimelerde münderiç olan parçaları toplamaktır. Telif iki kısma ayrılır. İlkin **telîf-i ittisâlî** olup bir veya birkaç kelime içerisinde ismin bulunması

şeklinde tarif edilir. **Telif-i imtizâcî** ise bazı harflerin bir başka kelimenin içerisinde yer almasıdır. **İskât** ve **tahlîs**, kelimenin bir harfini veya harflerini silmektir. İskât ameline delalet eden bazı kelimeler vardır. **Kalb**, nazımda yer alan kelimelerden birinin veya daha fazlasının harf düzenini değiştirmekten ibarettir. Bu amel üç kısma ayrılır. Bunlar **kalb-i küllî**, **kalb-i kül** ve **kalb-i cüz**'dür. Kalb-i küllî, bir veya birkaç kelimenin takdim-tehir olunmasıdır. Bu şerhte bu amelin örneğinin geçtiği beyit eksiktir. Kalb-i kül, bir veya daha fazla kelimenin tertip üzere tüm harflerinin yer değiştirmesidir. Kalb-i cüz, bir kelimenin bazı harflerinin tertibini bozmaktır.

Eserde "Târîh-i kitâb" başlığı altında Câmî'nin son üç beytinin şerhi yer alır. Burada eserin yazılış tarihinin 890/1485 olduğu belirten **فیض** kelimesinin ebced hesabına göre sayımı yapılır.

3.3. Eserin Nüshaları

Esere ait iki nüsha tespit edilebilmiştir. Bunlar Beyazıt Yazma Eserler Kütüphanesi 10519 ve Ankara Üniversitesi Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi Mustafa Çon Koleksiyonu A 493/I nüshalarıdır.

Bu çalışmada metin oluştururken Beyazıt nüshası tercih edilmiştir. İki nüsha arasında büyük farklar olmamakla birlikte Beyazıt nüshası müstakil bir eser olması (Ankara DTCF nüshası bir mecmuanın içinde yer alır.) ve Ankara nüshasında eksik kelimelerin daha fazla olması nedeniyle bu tercihte bulunulmuştur. Metin oluştururken Beyazıt nüshası (A), Ankara DTCF nüshası da (B) şeklinde adlandırılmıştır.

Metin oluşumunda temel alınan Beyazıt nüshası, *Şerh-i Risâle-i Muammâ-yı Suğrâ-yı Câmî* adıyla kayıtlıdır. Çiçek motifli cilt kapağı içinde olan eser, 18 varak ve 215x135-147x70 boyutundadır. Talik hattıyla yazılan nüshanın her sayfasında 19 satır bulunur. Yazmanın 18b sayfasında "ehl-i dâniş" başlıklı ve Rahîmî mahlaslı bir lugaz bulunur. Farsça kaynak metne ait beyitler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Sayfa kenarlarında cetvel bulunur. Kâğıt saman renkli olup ilk iki sayfada nem ve mürekkep lekesi vardır.

Metin

[1b A, B] (1) Hâmd u sipâs ol kadîm-i lâ-yezâl u kayyûm-ı cihân-âferîn müte'âl (2) hâzretine olsun ki heyâkil-i insânı 'anâsır-ı erba'adan te'lîf u (3) terkîb ve kürre-i zemîn üzere besâ'îf-ı eflâkı tertîb kıldı. Ve (4) dürüd-ı teslimât-ı zâkiyât ol seyyid-i veled-i âdem ve revnağ-dih-i (5) gülzâr-ı 'âlem, kaşr-ı nüh eflâk zâtına taḥşîş ve tâc-ı ḥil'at-ı levlâk (6) şânına taḥşîş olunan Muḥammed Muştafâ üzerine olsun ki cemâl-i (7) pâkiyle zûlmet-i küfri nûra tebdîl ve vücûd-ı şerîfleriyle binâ-yı nübüvveti tekmîl (8) kıldı. Ve âl ü aşḥâb-ı enşâr u muhâcirîn ve selef-i şâlihîn rıdvân'u-(9)llâhi 'aleyhim ecmâ'in üzerine olsun⁴. Ve ba'd, bu 'abd-ı za'îf ü bende-i (10) naḥîf, 'ulûm-ı külliyeñ tekmiñine râğîb⁵ ve ma'ârîf-i cüzkiyeñ taḥşîline (11) ṭâlib⁶ olup ol miftâh-ı rumûz-ı ḥakâyık ve mişbâḥ-ı künûz-ı deḳâyık (12) dâfi'-ı cehl ü ğumûm, fâtiḥ-i mu'ammâ-yı 'ulûm, Yûsuf-ı mışru'l-fezâ'il, mâlik-i (13) cemî'u'l-ḥaşâil, bâri'u'l-fürû' ve'l-uşûl, câmi'u'l-ma'kül ve'l-menkül, (14) faḥru'l-'ulemâi'l-'izâm, zaḥru'l-etḳiyâi'l-kirâm, a'nî üstâdine'l-'allâme, (15) ve seyyidine'l-fehâme Ḥazreti Yûsuf Efendi -lâ-zâlet silsiletü sa'âdetihi [2a A] (1) müteselsilen ilâ intihâi'z-zamân-ḥazretlerineñ 'atebe-i 'aliyyelerine mülâzemet ve meclis-i (2) şerîflerinden istifâde-i müdâvemet üzere iken ol baḥr-ı ma'ârifüñ dürr-i kirâmı (3) ve ehl-i şafânuñ pâk-fercâmı Ḥazreti Şeyḥ 'Abdurrahmân-ı Câmî -ḳaddesellâhu sırrahü'l-'azîz⁸- (4) ḥazretlerineñ fenn-i mu'ammâda *Risâle-i Şuğrâ*'sı kırâ'at olınup lisân-ı Türkî (5) üzere şerḥ olunmasına işâret buyurmalarıyla işâret-i pür-beşâretlerine istinâd (6) ve himmet-i 'aliyyelerine i'timâd idüp şüru' olındı. Erbâb-ı fazl u kerem ve (7) aşḥâb-ı lutf u şiyemden mes'ûldur⁹

⁴ üzerine olsun -B

⁵ râğîb: ṭâlib B

⁶ ṭâlib: râğîb B

⁷ ve -B

⁸ 'azîz B

⁹ mutezarri'dur: mes'ûldur A

ki bu nüsha be-[2a B]‘ayn-ı i‘tirāz ve ğayn-ı (8) aġrāz ile nāzır olmayup belki ‘uyūbunuñ setrine ihtimām ve noġşānın luṭufla (9) itmām buyuralar. Zīrā muġarrerdür ki *liküllü ‘ālim hefve ve liküllü şārim nebve*.¹⁰ (10) Mıṣrā‘: ¹¹ من که باشم درین بزم کنم سقائی ¹² ḥuṣūṣān şerḥinde olan ta‘kīdātı, (11) ma‘zūr buyuralar. Zīrā şerḥ aşıl ebyātüñ eserince giderilmişdür ve ol ki (12) ḥall-i mu‘ammāyīdür anı daḡı ḡaṣr fehmi itmeyeler ki beyānlardan ğayrı nice üslūb-ile¹³ (13) daḡı istihrācı mümkündür. Vallāhu'l-muvaffıġ ve'l-mucīb ‘aleyhi tevekkel ve ileyhi ünīb.¹⁴ (14)

چو از حمد و تحیت یافتی کام
بدان ای درمعما طالب ام

(15) Lafz-ı چو, imāle ve işbā‘sız ḡarf-i ta‘līldür, çünki ma‘nāsına. Aşlında (16) چون‘dür, terḡīm tariġıyla nūn ḡazf olunur. Ve از ḡarf‘dür, من ve عن ma‘nāsına. (17) Gāḡ elif’in ḡazf idüp zā‘yı meksūr isti‘māl iderler. Ve lafz-ı (18) حمد, maşdardur ve beş kısımdur. Birisi ḡamd-ı luġavīdür ki ol cemīl ile vaşfdur, (19) ta‘zīm ve tecmīl ṡarīġ üzere yalñuz lisān ile. Ve biri ḡamd-ı ‘örfīdür ve ol [2b A] (1) bir fi‘ldür ki mün‘amuñ ta‘zīmını müş‘ir ola, mün‘im oldıġı sebebeden. Ol (2) daḡı e‘amdür ki gerek fi‘l-i lisān olsun gerek fi‘l-i erkān olsun. (3) Ve biri ḡamd-i ḡavlīdür ol lisānuñ Ḥaġ üzerine ḡamdi ve şenāsıdur, nefsi (4) üzerine şenā olınan şey‘ ile. Ve biri ḡamd-ı fi‘līdür. Ol Allāh‘uñ rızāsı (5) içün a‘māl-ı bedeniyye işlemege dirler. Ve biri ḡamd-ı ḡālīdür, ol rūḡ ve ḡalb ile (6) olur, kemālāt-ı ‘ilmiyye ve ‘ameliyye ve aḡlāġ-ı ilāhiyye ile taḡalluġ gibi. Pes burada (7) murād ḡamd-ı ḡavlīdür. تحیت, selāmet ve beġā ve mülk ve ‘izz ve şeref ma‘nāsına (8) gelir. Ve او, lisān-ı Fūrsāda ma‘ṡūfun ileyh ve ma‘ṡūfun ‘aleyh mābeyninde kitābet (9) olup telaffuz olunmaz meġer elif‘den ve yā‘dan şoñra vāġı‘ ola, ol zamān mażmūm (10) telaffuz olunur. Ve یافت, bulmaġdur.

¹⁰ Her ālim yanılabilir ve her kılıç geri tepebilir.

¹¹ “Ben ki bu bezmdeyim, sākīlik ederim.”

¹² ḡuṣūṣān -B

¹³ üslūb-ile: üslūblar ile B

¹⁴ ‘aleyhi tevekkel ve ileyhi ünīb -B

Ve ba lisân-ı Fûrsâda birkaç ma'nâya gelir. (11) Evvelâ maşdariyet için olur, زنى ve زدى (12) gibi. Ve şâniyen hitâb için olur, سرورى ve پادشاهى¹⁵ gibi. Ve şâlisen vahdet-çün olur, كداىى gibi. Ve rrâbi'an nisbet için (13) olur, تبرىزى ve كازرونى gibi. Ve hâmisen keynûnet için olur, âhîr-i (14) mazîde hâl-ı mâzîyî hikâye için gelir. Ve كام, kâf-ı 'Arabî ile murâd ma'nâsına(15)dur. Ve بدان دانستن lafzından şîğa-yı emirdür ve lisân-ı Fûrsâda kâ'ide-i (16) muqarrerredür ki şîğa-yı emrûñ ibtidâsına bâ ziyâde iderler, بخوان gibi. Ve (17) اى, harf-i nidâdur, hemze'nüñ kesr ve fetḥayla oqınmağ cā'izdür, qarîbde isti'mâl (18) olunur. Ve در harfdür, فى ma'nâsına [2b B] ve gâh zâ'id daḥî olur, tezyîñ lafzı (19) için gelir. Ve معما, ism-i mef'uldur, تعميه lafzından müştakdur ve تعميه [3a A] (1) bir şey'i şaklamağa dirler. Bunda daḥî murâd eger nazmen ve eger nesren birkaç beyit veya kelimâtla (2) veya bir beyitde bir isim şaklanmış ola, aña dirler. Ve طالب, ism-i fâ'ildür taleb (3) idici dimekdür. Ve نام, ad dimekdür. Hâşıl-ı ma'nâ, çünki ḥamd ve taḥiyyâtдан murâd buldun,¹⁶ bil ey mu'ammâda isme tâlib olan, (4)

که اعمال معمایى سه قسم است

که هر يك كنج اسمارا طلسم است

(5) كه, kâf-ı 'Arabî ve yâ-yı 'alâmet-ile ve kesre hareket-ile edâtdür, mâkablını mâba'dine irtibâṭ (6) için gelür ve gâh isim isti'mâl olunur ki zevil-'ukûldan olan kimse(7)nüñ zâtına delâlet ider, kim ma'nâsına. اعمال, 'amelüñ cem'idür. 'Amel, iş (8) ma'nâsınadır. Ve معمایى'de olan yâ nisbet içündür. سه esmâ-yı 'adeddendür, üç (9) ma'nâsına. قسم, bölük, ya'nî mu'ammâ, 'amellerinüñ bölüğü¹⁷ dimekdür. elifüñ fetḥ ve sîñüñ sükûnu (10) ile edât-ı râbîṭâdur. Ve يك, lafzı esmâ-yı 'adeddendür, bir ma'nâsına. كنج, ḥazîne ve defîne (11) ki yir altına şaklarlar ve bunda daḥî isim şaklı olduğundan genc itlâk idüp (12) ismi ḥazîneye teşbîh itdi. Ve اسما, ismüñ cem'idür. Ve را, 'alâmet-i mef'uldur, (13) aña ve anı ve anuñçün demek olur.

¹⁵ پادشاهى B

¹⁶ bulduñ: bulduğdan-şoñra B

¹⁷ ya'nî mu'ammâ 'amellerinüñ bölüğü B

Burada çün ma'nāsınadır. طلسم, aşlında (14) bir çözülmöz bağa dirler ammā ehl-i defāyin vaqt u sā'atile 'ulvī ve süflīnūn (15) imtizācından bir ğarīb fi'l icād idüp aña tılsım didiler. Ol tılsım (16) defīneye 'alāmet olup ehil¹⁸ olanlar anı fetḥ idüp ol ḥazīneyi bulurlar. (17) Bunda daḥı ol maḥfī olan isim içün bu 'ameller tılsım olup anı fetḥ idüp (18) ol maḥfī olan ismi bulurlar. Pes, ḥāşıl-ı ma'nā ki mu'ammāya mensüb olan (19) 'ameller üç bölükdür, ol 'amellerün her biri isim ḥazinesine tılsımdur. [3b A] (1)

یکی اعمال تحصیل کی ازوی

بتحصیل حروف آرد خرد پی

(2) یکی, birisi dimekdür. اعمال 'amellerün cem'idür. Bunda cem' getirüp müfred (3) getirmedi ma'a hāzā müfred gerek idi, zīrā a'māl-ı taḥşīl¹⁹ mu'ammādan bir kısımdur, (4) lākin taḥşīlīnūn [3a B] daḥı birkaç kısmı olduğına bināen a'māl didi. عن (از) که (5) از وی ma'nāsına ḥarfdür ve zamīr-i ğā'ibdür, o dimekdür ve taḥşīliye (6) rāci'dür. Ve yukarıda mu'ammānūn 'ameli üç kısımdur diyüp bunda (7) daḥı kısmūn her bir kısmını beyān itse gerek²⁰. حروف, ḥarfün cem'idür ve (8) ḥarf, meşhūr ve maḥşūş olan ḥurūf-ı hecādür. Meselā elif ismi (9) ile müsem mā olan hey'et-i maḥşūsā gibi²¹. Ve آوردن, 'akıl ma'nāsınadır. Ve پی iz dimekdür. (11) Ḥāşıl ma'nā,²² mu'ammā 'amellerinün birisi 'amel-i taḥşīlīdür ki andan ḥurūfuñ taḥşīline (12) 'akıl iz getirür, ya'nī murād olınan ismün ḥarfleri bilinür. (13)

دوم انها که در تکمیل صورت

بود صاحب معمارا ضرورت

(14) دوم, dāl'ün ve vāv'ün zammeleriyle ikinci dimekdür. Zīrā دو iki dimekdür ve mīm-i (15) sākin āḥirinde edātdür, ci mā'nāsına. Ve ان,

¹⁸ ehil: ehli B

¹⁹ taḥşīlī: B

²⁰ kısmūn her bir kısmını beyān itse gerek: 'alā ḥaddih her birlerini zıkr eyledi B

²¹ ismi ile müsem mā olan hey'et-i maḥşūsā gibi: ile maḥşūş olan hey'et-i mektūbe ve ğayrıları gibi B

²² ma'nā B

esmâ-yı işâretlendür, o dimek olur.²³ (16) Ve ها, edât-ı cem'dür zevî'l-
'uğlûñ ğayride isti'mâl olunur. (17) انها که, anlardan ki dimekdür. تکمیل
bir şey'î tamâm itmege dirler. Pes ol a'mâlûñ ikincisi (18) tekmîlîdür
ammâ bunda yâ-yı nisbetiye ile tekmîlî dimeki, (19) در تکمیل صورت
dimek ile tekmîlîye işâret eyledi. Mâsebakde taḥṣîlî²⁴ بتحصيلي [4a A]
(1) deyü ta'rîf eyledüğinden bilindiği bunda daḥî a'mâl-ı
tekmîlî (2) dimekdür. بود, şîğa-yı muzâri'dür, olur dimekdür. Ve
صاحب معما, aşıl ol mu'ammâ söyleyen kimesnedür.²⁶ Hâşıl-ı ma'nâ,
ikinci ol 'amellerden tekmîl, şüretde şâḥib-i mu'ammâ için zarûret
olur. (3)

سیوم اعمال تسهیلی که دانا
زوی کردد بر آن باقی توانا

(4) سیوم, üçüncü dimekdür.²⁷ دانا bilici dimekdür, 'âlim ma'nâsına. Ve
وي, zamîr-ı (5) ğâ'ibdür, teshîlîye râci'dür. کردد fi'l-i muzâri'dür, olur
dimekdür. (6) Ve بر isti'lâl içündür علی ma'nâsına. Ve باقی burada
ma'nâsına (7)dür. Ve توانا kâdir dimekdür. Hâşıl-ı ma'nâ, üçüncüsü
a'mâl-ı teshîlîdür ki (8) 'âlim olan kimse²⁸ ol a'mâl-ı teshîlîden bâkî
'ameller üzerine²⁹ kâdir olur. (9)

نخست از قسم تسهیلی سخندان
کز و کردد دو قسم دیگر آسان

(10) نخست, nûn'uñ zammıyla evvel dimekdür. سخن sînüñ zamm ve
ḥâ'nüñ (11) fetḥî ile sözdür ve bi'l-'aks daḥî luğatdur. Ve دان,
bilmekdür, burada (12) سخندان [3b B] vaşf-ı terkibdür, söz bilici
dimekdür. کزو, kzo, ke az ve kzo, kzo lafzından taḥfîfen (13) şekl-i terkibde kitâbet ve
kırâ'at olunur. Ve او, zamîr-i ğâ'ibdür, teshîlîye (14) râci'dür. دیگر

²³ o dimek olur B

²⁴ taḥṣîlî: taḥṣîlde B

²⁵ تحصيل: بتحصيلي B

²⁶ بود, şîğa-yı muzâri'dür, olur dimekdür. Ve صاحب معما, aşıl ol mu'ammâ söyleyen
kimesnedür B

²⁷ سیوم, üçüncü dimekdür -B

²⁸ kimse -B

²⁹ üzerine -B

birkaç ma'nāya gelür; daḥı ve ğayrı ve nite ve birisi ve ertesı ve (15) tebdıl ve 'avz ve kimse; bunda daḥı dimekdür. آسان, elif-i memdūde ile (16) öyle kolay dimekdür. Ḥāşıl-ı ma'nā, ibtidā kışm-ı teshlīden söz bilici kimse (17) ol teshlī iki kışım daḥı kolay olur³⁰. Ya'nī teshlī iki kışım vardır. Birisi intikād birisi taḥlil.³¹ (18)

بود آن انتقاد انکاه تحلیل

پس از تحلیل دان ترکیب و تبدیل

(19) انتقاد, aşıl luġatda örtülmekdür ammā bunda maḥşūş bir 'amelüñ ismidür. [4b A] (1) انکاه, andan şoñra dimekdür. تحلیل, aşıl luġatda çözmekdür, ol daḥı bunda (2) bir 'amel-i maḥşūşanuñ ismidür. پس, şoñra dimekdür. دان, bil dimekdür. (3) ترکیب, birkaç ḥurūf yā birkaç kelimeyi birbirine zamm idüp şey'-i vāḥid gibi itmege dirler. (4) Ḥāşıl-ı ma'nā, ol iki kışım intikād olur, andan-şonra terkīb ve tebdıl bil. Ya'nī terkīb ve tebdıl taḥlilüñ kısmıdır.³² Ta'rif-i intikād: (5)

چه باشد انتقاد اندر عبارت

بجز لفظها کردن اشارت

(6) Lafz-ı چه, ne dimekdür. باشد, ola dimekdür. اندر ve اندرون, içeri ma'nāsına(7)dur. عبارت, murādın edā idecek söze dirler. جز, bölüğü dimekdür. لفظها'da (8) olan elif ile edāt-ı cem'dür, lafızlar dimekdür. کردن, maşdardur, itmek (9) ma'nāsına. Ḥāşıl-ı ma'nā, ne ola intikād 'ibāret içinde lafızlarıñ (10) cüz'ine işāret itmeklik. Pes imdi intikādüñ beş kışım (11) vardır. Kışm-ı evvel lā-'ale't-ta'yīn bir ḥarfe delālet itmekdür. Ve kışm-ı (12) şānī evvele ve āḥire ma'an işāret olunmağdur. Ve kışm-ı şālīs yalñuz evvele (13) delālet itmekdür. Ve kışm-ı rābi' āḥire delālet itmekdür. Ve kışm-ı ḥāmis (14) vasaṭa delālet itmekdür. Pes, lā-'alā't-ta'yīn muṭlağ ḥarfe delālet (15) iden lafızlar bunlardır: در, ³³برك, (16) شطر, عضو, شطر). ³⁴ Ve evvele ve āḥire ma'an delālet iden bunlarıñ emsāli lafızlar gibi.³⁴

³⁰ kolay olur: āsān ider B

³¹ Ya'nī teshlī iki kışım vardır. Birisi intikād, birisi taḥlil B

³² Ya'nī terkīb ve tebdıl taḥlilüñ kısmıdır B

³³ در-B

³⁴ lafızlar gibi B

قباء، لحاف، Yā ma'an [4a B] evvel ve āhîr murād olunur: خالي، دكل، كه (17) gibi. Yāhūd (18) (لباس، پيرهن، پوشش، تن، يوسف، ظرف، افق، فلك) (19) iki taraf murād olunmak³⁵ cā'iz lākin ma'an olmayup belki aḥaduhumā murād olma: [5a A] (1) پهلو، ساحل، کنار، سوي، سوي، كنار، طرف، صاف، موج، فوق، زروه، قله، اوج، افسر، 3) (مغفر، عرش، بام، عيوق، منجوق؟، ايوان، طاق، فراز فلك، روي، 4) (عارض، ابرو، لب، صدر، مطلع، صبح، ابتدا، بالا، زير، پيش، رخ، پيكر، درد، قعر، پاي، بنياد: 5) (حضيض، موزه، كفش، فرش، زمين، اصل، بنج، شيب، سم، مقطع، 7) (دم، بن، زير، كف (6) ve پا، سايه، مغرب، استانه، آخر، منتها، بعد، پست، 8) (فرجام، حد، غايت، قدم، دامن، زيل bunlaruñ mürādifi lafızlar gibi. Ve (9) yalnuz vasaṭa işāret olunan 'ibāretler: حشو، دل، درون، اندرون، 10) (مركز، كمر، وسط، میان، قلب، كنج bunlaruñ emsāli lafızlar gibi.

11) (مثال باسم نجم

نكار من برخ دل زانجمن برد

بزير كاش از بيداد بسپرد

(12) نكار، kāf-ı 'Arabī ile güzel dimekdür, maḥbūb ma'nāsına. من، ben dimekdür, (13) انا ma'nāsına. رخ، yanaḡ dimekdür. دل، göñül dimekdür, بال ma'nāsına. (14) انجمن، cem'iyet ve meclis ma'nāsına. برد، aṣaḡı dimekdür. زير، şığa-yı māzīdür, (15) iletdi dimekdür. كام، adım ma'nāsınadır. Ve داد، 'adl (16) ve inşāf ma'nāsına. Ve بي، nefy içündür. بسپرد، işmarladı dimekdür. (17) Hāşıl-ı³⁷ ma'nā-yı beytisi, benüm nigārim ruḡ ile göñlü cem'iyetden iletdi (18) ve adımı altına inşāfsızlıktan işmarladı. Ve Ḥall-i mu'ammā، نكار lafzınuñ (19) ruḡ ki 'amel-i intikād ile nūn'dur ve انجمن'üñ dili ki vasaṭ dimekdür müsem mā-yı [5b A] (1) cīm'dür ve كام lafzınuñ zīr ya'nī āhiri ki müsem mā-yı mīm'dür، نجم hāşıl olur. Ta'rif-i taḥlīl: (2)

چو سازي لفظ مفرد را مجرًا

بود تحليل در فن معما

³⁵ olunmak: olmak B

³⁶ باسم B

³⁷ Hāşıl -B

(3) ساز, düzmekdür. Ve یا hitāb içündür. Ve لفظ, diyü insanuñ söyledügi söze (4) dirler, [4b B] gerek mühmel olsun gerek müsta‘mel olsun. مفرد, şol lafza dirler ki (5) lafzınuñ cüz‘i ma‘nāsınunuñ cüz‘i üzerine delālet eylemeye. Ammā bunda murād kitābetde (6) ve telaffuzda vāhid olan lafızdur. محزًا, ism-i mef‘ūldur, cüzlenmiş dimekdür. (7) بود, şığa-yı muzāri‘dur, olur dimekdür. Ve فن, aşıl luğatda nev‘ ve üslub ma‘nāsına (8) ve ecnās-ı kelāmdan bir cinse dirler. Bunda murād budur, ya‘nī mu‘ammāya muta‘allıq olan kelāmın (9) dimekdür. Hāşıl-ı ma‘nā, çünki bir lafz-ı müfred mücezzā idesin ya‘nī birkaç bölük (10) idesin fenn-i mu‘ammāda taḥlīl olur. Ve تحلیل, bir lafz kendi ma‘nāsı i‘tibāriyle (11) vāhid iken ma‘nā-yı mu‘ammāsı i‘tibāriyle birkaç bölük itmege dirler. Ol-daḥı yā iki bölük (12) yā üç veyā daḥı ziyāde itmekle olur ve ol cüzleruñ birinden ma‘nā murād olunup (13) birinden lafız murād yā ikisinden ma‘nā murād olunur yā ber-‘aks³⁸ olur. Ve üç bölük (14) olursa birinden ma‘nā ikisinden lafız yā ber-‘aks³⁹ olur yā cümlesinden ma‘nā yā ber-aks⁴⁰ olur.

باسم بها (15)

چو غم کر شحنة بر مستان دليست
که مارا روبه امد کر چه شیرست

(16) غم, luğat-ı müşterekdür. Fārsīde ve ‘Arabīde müsta‘meldür, kayḡu ma‘nāsına. Ve کر, eger (17) dimekdür. شحنة, şubaşı ve nā‘ib ma‘nāsına. مستان, mestuñ cem‘idür ve)18(sarhoş dimekdür. دلیر, bahādır ma‘nāsınadır. ما, nefis-i mütekellim ma‘a‘l-ğayrdür, (19) نحن ma‘nāsına. Ve روبه, dilki dimekdür. Ve شیر, arslan dimekdür. Hāşıl-ı ma‘nā-yı beytisi, [6a A] (1) ne ğam eger şahne serhoşlar üzerine yigitdür ki bize dilki gelür eger kim arslandır. (2) Ammā ma‘nā-yı ḥaḳīkisi⁴¹ şahnedden murād nefis-i emmāredür ve mestden murād çirkāb-ı (3) dünyā ile ālūde olup şarāb-ı ğafletle mest olanlardur ki

³⁸ ber-‘aks: bi‘l-‘aks B

³⁹ ber-‘aks: bi‘l-‘aks B

⁴⁰ ber-‘aks: bi‘l-‘aks B

⁴¹ ma‘nā-yı ḥaḳīkisi: bunda B

nefisleri kendülere (4) gâlib olup zebûn eylemişdür. Ammâ ol⁴² kimseler ki nefislerine⁴³ taşfiye kırup ve mücâhede (5) ile gâlib olmuşlardur, anlaruñ 'indinde nefis arslan gibi iken dilki (6) menzilesindedür. Zîrâ kendüleri hevâsına tâbi' idemeyüp anlara zebûn (7) olmuşdur. Ve ma'nâ-yı mu'ammâsı ki مارا 'da lafz-ı ma'amel-i tañşîş ile murâddur ve lafz-ı (8) روبه tañlîl olunup رو ve به olur ve رو'dan 'amel-i intikâd ile ma'nâ murâd olunup (9) evvele işâret olunmuşdur.⁴⁴ Ve pes رو lafzında⁴⁵ 'amel-i tebdîle [5a B] dañı işâret vardur ki ما'nuñ evveli ki (10) müsemmayı mîm'dür, به lafzına mübeddel olıcañ بها hâşıl olur. Ta'rîf-i terkîb: (11)

جو لفظي چند را سازي بهم ضم
كزان ايد يكي مفرد فراهم

(12) چنڊ, 'adedden suâldur, nice ma'nâsına ve miqdâr ma'nâsına isti'mâl olunur. (13) Ve سازي 'de olan يا hitâb içündür. Ve هم, ile dimekdür مع ma'nâsına. Ve (14) ضم, biri⁴⁶ birinüñ üzerine qomakçdur. آيد, şîğa-yı muzârî'dür, gelir dimekdür. (15) فراهم, fâ'nuñ fetñiyle cem' ma'nâsınadır. Hâşıl-ı ma'nâ, çünki bir kaç lafzı birbirine zâm idesin anuñ mecmû'undan bir lafz-ı⁴⁷ müfred gelir. (16)

وزان معني بود ني لفظ مقصود
به تركيبش توان تخصيص فرمود

(17) وزان, ondan dimekdür ya'nî ol mecmû'dan. معني, lafızdan müstefâd olan (18) şey'e dirler. Ve ني, edât-ı nefydür, yok ma'nâsına. Ve مقصود, nefye (19) ve isbâta kayddur. Ya'nî ma'nâ maqşûd olur, lafız maqşûd olmaz. Ve تركيبش [6b A] (1)'de olan şîñ zâmir-i gâ'ibdür, lafzı چنڊ'e râci'dür. توان, kudret ve kuvvet ve (2) mümkün ma'nâsınadır. Ve bunda ma'nâ-yı maşdariyyet mefhûmundan me'hûzdur, توان تخصيص, (3) tañşîş buyurmañlık mümkün olur dimekdür. Hâşıl-ı ma'nâ,

⁴² ol: şol B

⁴³ nefislerine -B

⁴⁴ olunmuşdur: olmuşdur B

⁴⁵ pes رو lafzında B

⁴⁶ biri: bir B

⁴⁷ bir lafz-ı -B

ol lafızlardan (4) ma'nā murād olunup lafız maqşūd olmaz, ol lafızların terkibine taḥşīş buyur(5)maqlıq mümkin olur. Pes imdi⁴⁸ bilindi ki 'amel-i terkīb 'amel-i taḥlīlün 'aksīdür, (6) zīrā ma'nā-yı beyitte müte'addīd olan lafız bunda vāḥid olur.

(7) باسم صدر

دکړکون شد ز صبري برم حال

ز خون دیده کردم روی زردال

(8) dürlü dimekdür ve دوکون iki dürlü ve دکړکون bir dürlü daḥı dimekdür.⁴⁹ Ve bir qarār(9)gāh ve yan ve gögsün iki cānibi ve ḥāşıl ve ağacın meyvesi bu (10) cümleye ıtlāq olunur. Burada ḥāşıl ma'nāsınadır. Ve mīm-i sākin kelimenün (11) āḥirinde nefsi mütekkelim vāḥdedür. Ve خون, ḡan dimekdür, دم ma'nāsına. Ve (12) دیده, göz dimekdür ammā *Deḡāyīḡu'l-ḡaḡāyīḡ*'da دیده, gözün kabaḡı altında [5b B] olan yire (13) dirler. دیده'nün چشم'den farkı vardır. دیده mürekkebdür. Bir cüz' دید'dür ki görmek (14) ma'nāsına ve bir cüz' hā'dur ki ma'nā-yı 'āmdan ma'nā-yı ḡāşa naḡl için (15) getirürler dimişdür. Ve روی, yüz dimekdür, وجه ma'nāsına. زرد, isimdür, şarı (16) dimekdür. Ve آل, luḡat-ı müştarekedür. Fārsīde ve Türkīde müsta'mel bir reng-i (17) meşhürdür. Ve ḡāşıl-ı ma'nā-yı beytisi, bir dürlü daḡı oldı fāydesiz (18) şabırdan ḡāl⁵⁰ göz ḡanından şarı yüzü āl eyledüm. Ammā ma'nā-yı mu'ammāsı, lafz-ı (19) صبر 'amel-i taḡşīş ile muraddur ve lafz-ı بی bir⁵¹ 'amel-i işḡāta işāretdür. Çün 7[, صبر A] (1) 'siz olıcaḡ yalnız müsem mā-yı şād ḡalur ve lafz-ı زردال taḡlīl olıcaḡ زر ve (2) دال olur ve lafz-ı روی 'ameli intikād ile evvele işāretdür. Pes زر'ün evveli (3) müsem mā-yı dāl olıcaḡ در olur ve şād'ı üzerine ḡoyacaḡ صدر ḡāşıl olur. Ta'rif-i tebdīl: (4)

چو لفظي را بدل سازي بيکبار

بلفظي ديگر اندر نظم و اشعار

⁴⁸ imdi B

⁴⁹ dimekdür B

⁵⁰ ḡāl -B

⁵¹ bir B

(5) الفظي'de olan yâ vahdet-çündür. Ve بدل, bir şey'i şey'î âher ile değişmege (6) dirler. Ve بیکبار, bir kerre dimekdür. Ve نظم, aşl-ı luğatda bir şey'i dizmek ve cem' itmege (7) dirler ve iştilâhda sözü vezne getürüp şi'r itmege dirler. اشعار, şi'rüñ (8) cem'îdür. Şi'r deyü mücerred kelâm-ı⁵² muhayyel ve mevzûna dirler gerek lafzan ve gerek ma'nen. (9) Ve şi'r ile nazım beyninde umûm ve huşûş-ı muṭlaḳ vardır. Zîrâ nazm deyü ancak (10) lafzan mevzûna dirler. Ve kelâm-ı manzûmuñ sekiz kısmı vardır: Gâzel, kaşîde, (11) teşbîb, müstezâd, terci', müfred, meşnevî⁵³, musammaṭ. Pes hâşıl-ı (12) ma'nâ, çünkü bir lafzı bedel idesin bir ğayrı lafzdan bir kerre nazm ü eş'âr içinde. (13)

درین فن نیست جز تبدیل نامش
کنون می سازم از تمثیل راهش

(14) این lisân-ı Fârsîde qarîb için işâretdür. نیست, yok dimekdür (15) ve mürekkebdür. Bir cüz'î'nîdür ki nefiy içündür ve bir cüz'î'ast'dür ki lisân-ı Fûrsâda⁵⁴ (16) râbıṭadur. İbn Sînâ, *İşâret* adlu kitâbında râbıṭa idügin taşrîḥ (17) eylemişdür. Ve جز, ğayr ma'nâsınadır. اکنون, elif-i [6a B] meftûḥa ile şimdi dimekdür, (18) el-ân ma'nâsına. Ve می, muzari' evveline hâl için dâḥil olur. Ve (19) تمثیل, bir cüz'inüñ cüz'-i âherde beyitlerinde müşterek olan ma'nâ için bir hükümün [7b A] (1) işbâtına dirler. Ve راه, yol dimekdür, طریق ma'nâsına. Ve zamîr-i ğâ'ib tebdîle râcî'dür. (2) Hâşıl-ı ma'nâ, bu fende tebdîlden ğayrı bunuñ adı yokdur, şimdi temsîlden (3) düzem yolunu. Pes imdi ma'lûm ola ki tebdîl deyü ol 'amele dirler ki ba'z-ı (4) ḥurûf ba'zısından bedel idesin, ammâ şol şartla ki taşḥîf olunmaya. (5) Ve işkâṭ olıcaḳ ḥurûfa⁵⁵ ve murâd-ı irâda bir 'ibâret ile işâret idesin ki bilâ vâşîta tebdîle⁵⁶ delâlet ide.

⁵² kelâm -B

⁵³ meşnevî -B

⁵⁴ Fûrsâ: Fârsî B

⁵⁵ ḥurûfa: ḥarfa: B

⁵⁶ tebdîle B

57 باسم مبارك (6)

مكر دندي بود أن كيسوانرا

که ناف مشک بارست اهوانرا

(7) دند, dāl'uñ zammıyla aḥmak ma'nāsına. ان, esmā-yı işaretdür, müşârun ileyhi kendüden (8) sonra vākı' olmuşdur, o gīsûlar dimekdür. Ve کيسو, kākül dimekdür. Elif ve nün (9) edât-ı teşhiyedir. ناف, göbek ma'nāsınadır. Rengi siyâh olduğundan zülfü müşke teşbîh eylemişdür.⁵⁸ Ve بار, yağdırıcı dimekdür. آهو, ceylân (10) dimekdür.⁵⁹ Ve elif nün bunda edât-ı cem'dür ve mışrâ'-ı evvele mışrâ'ı sâni' illet (11) vākı' olmuşdur. Hâşıl-ı ma'nâ, meger aḥmak oldu ol gīsûlar, zîrâ göbek misk⁶⁰ (12) yağdırıcıdur âhûlar için. Ve misküñ havâşşındandır ki ziyâde şemm olınsa (13) insânuñ 'aqlını izâle ider. Ammâ dilberüñ kākülü ziyâde nazar olınsa âdemüñ (14) 'aqlını alır.⁶¹ Ve ma'nâ-yı mu'ammâsı, lafz-ı مشک 'amel-i tanşîş ile murâddur ve lafz-ı (15) ناف 'amel-i intikâd ile vasaṭa işaretdür. Ve lafz-ı بار daḥı 'amel-i tanşîş ile murâddur ve bunda (16) tebdîle daḥı işâret vardır. Pes مسك lafzınıñ⁶² vasaṭı bâr lafzı⁶³ olıcaḥ مبارک olur.

Der-beyân-ı a'mâl-ı taḥşîlî (17)

چو شد اعمال تسهيلي مفصل

بتحصيلي كنم انرا مكل

(18) شد, şîğa-yı mazīdür, oldu dimekdür. Gâhî رفت ma'nāsına daḥı gelür. Ve كنم, nefsi (19) mütekellim vaḥdehudur, انرا'nuñ müşârun

⁵⁷ B مثال باسم مبارك: باسم مبارك

⁵⁸ Rengi siyâh olduğundan zülfü müşke teşbîh eylemişdür B

⁵⁹ dimekdür: ma'nāsınadır B

⁶⁰ göbek misk: misk göbeğini A

⁶¹ Ammâ dilberüñ kākülü ziyâde nazar olınsa âdemüñ 'aqlını alır: Ve dilberüñ kākülü daḥı 'aşıkuñ 'aqlını izâle itmekde müşk gibidür B

⁶² lafzınıñ: lafzı B

⁶³ lafzı B

ileyhi teshîlîdür. Ve hâşıl-ı ma'nâ, çünkü a'mâl-ı [8a A] (1) teshîlî mufaşşal oldu, taşşîlî ile anı mükemmel ideyim. [6b B] Bunda îhâm dağı vardır.⁶⁴ (2)

نباشد قسم تحصیلي بجز نه

شمارم کر کنی سویم توجّه

(3) نباشد'de olan nûn nefy içündür, olmadı dimekdür. Ve نه, esmâ-yı 'adeddendür, toğuz (4) dimekdür, تسعه ma'nâsına. شمارم, şayayım dimekdür. Ve کنی'de olan yâ hitâb (5) içündür. Ve سو, cānib ma'nâsınadır. سویم, benüm tarafıma dimekdür. توجّه, yüzün (6) yüzüne döndürmege dirler. Hâşıl-ı ma'nâ, taşşîlî'nüñ kısmı toğuzdan gayrı (7) olmadı. Eger benüm tarafıma teveccüh iderseñ şayayım. Der-beyân-ı taşşîş u taşşîş: (8)

یکی تنصیص باشد کو فتادست

صریحا ذکر لفظی کان مرادست

(9) که, ol dimekdür, müşârun ileyhi taşşîşdür. فتاد, düşmekdür. Aşıl 'افتاد'dur ammâ (10) که hece-i elif hâzıf olunur, کان ki ol dimekdür, müşârun leyhi lafızdur. Hâşıl-ı (11) ma'nâ, biri taşşîş oldu ki o düşmüşdür, şarihan bir lafzuñ zikri ki ol (12) lafız murâddur. Pes taşşîş deyü ol 'amele dirler ki maşşûd olan hürüfuñ (13) mecmû'ı yâ ba'zı, taşşîş mezkûr ola. Ve taşşîş deyü şol 'amele dirler ki (14) ol mezkûr olan hürüflaruñ mağallerine ta'yîn eyleye.⁶⁵ Meselâ evveline می olur yâ âhirine (15) می olur. Yâ taşşîş ile می olur. Ammâ taşşîş ile taşşîş birbirinden ayrılmaz ve (16) taşşîş ile intikâd beyninde 'umûm huşuş-ı muṭlağ vardır. Zîrâ intikâd lafzuñ (17) cüz'ine işâret itmekdür. Ammâ taşşîş lafzuñ cüz'ünden gayrı (18) taşşîş ve tebdîl 'amellerine işâret itmekle dağı olur.

باسم زین الدین (19)

دل زاهد زحال دین حزین است

که چشمت بر سر تاراج دین است

[8b A] (1) زاهد, ism-i fâ'ıldür, zühd idici dimekdür. Ve زاهد aşıl luğatda bir şey'e meyli terk (2) itmege dirler. Ammâ iştilâh-ı ehl-i haqîkatda

⁶⁴ Bunda îhâm dağı: Ve مکتل lafzında dağı îhâm B

⁶⁵ eyleye: ola B

dünyāya buğz idüp ve andan kaçmağa (3) dirler. Ve ba‘zılar rāhat-ı āhîret için dünyāyı terk itmege dirler. Ve حال, aşıl (4) luğatda māzîñüñ nihāyetine ve müstakbelüñ bidāyetine dirler. Ammā ehl-i hağ ‘indinde (5) bir ma‘nādur ki min ğayr vaz‘ ve lā-kesb kalb üzerine vārid olur, şevk ve hüzn (6) gibi. Ammā nefsiñ şıfatları zāhir olduğda zā‘il olur, [7a B] eger zā‘il olmazsa (7) aña meleke dirler. Ve دين, bir vaz‘-ı ilāhîdür ki bir peygamberüñ ümmetine⁶⁶ getürdüğü kitābda (8) olan aḥkāmdu. Ve سر, birkaç ma‘nāya gelir: uc, baş, heves gibi. Bunda (9) heves ma‘nāsınadır. Ve تاراج, yağma ma‘nāsınadır. Hāşıl-ı ma‘nā, zāhidüñ göñlü (10) dīn ḥālinden maḥzūndur, zīrā seniñ gözüñ dīn yağması hevesi üzeredür. (11) Ve ma‘nā-yı mu‘ammāsı, lafz-ı حزين ki⁶⁷ ‘amel-i taḥşîş ile murāddur ve taḥlîl olunup (12) ح زین olur. Ve lafz-ı حال دين daḥı⁶⁸ ‘amel-i taḥşîş ile murāddur. Ve⁶⁹ حزين است lafzı (13) ‘amel⁷⁰-i tebdile işāretdür. Çün حال دين lafzında ح زین lafz⁷¹ olıcağ زین الدين ḥāşıl⁷² olur. Kısm-ı s̄anī, tesmiye: (14)

وزان پس اصلست مطلوب
وقوع ان میسر بر دو اسلوب

(15) وزان, ondan dimekdür, müşārun ileyhi taḥşîş ve tañşîşdur. پس, soñra dimekdür. (16) Ve اصل deyü ol şey’e dirler ki ğayrısı anuñ üzerine binā oluna. Ve ان lafzınuñ (17) müşārun ileyhi tesmiyedür ve mışrā‘-ı s̄anīde mışrā‘-ı evvel qarīnesiyle است maḥzūfdur. (18) Ve اسلوب, dizmek ma‘nāsınadır. Hāşıl-ı ma‘nā, ondan soñra tesmiye (19) aşıldur, maḥlūbdur ve anuñ vuḳū‘u iki üslüb üzerine müyesserdür ki zikr olunur.

⁶⁶ ümmetine: kavmine B

⁶⁷ ki -B

⁶⁸ Ve lafz-ı حال دين daḥı: حال دين lafzı daḥı B

⁶⁹ Ve: -B

⁷⁰ ‘amel -B

⁷¹ lafz B

⁷² ḥāşıl B

[9a A] (1)

يکي از نام حرفي خواستن حرف

بقصد حرف کردن نام را صرف

(2) خواستن, maşdardur, dilemek ma'nāsına. Ve قصد, niyet ma'nāsınadır. Bunda (3) tefennün dağı vardır. خواست, Fārisīdūr ve قصد, Arabīdūr. İkisnüñ dağı (4) ma'nāsı birdür. Hāşıl-ı ma'nā, ol iki üslūbuñ birisi harfuñ isminden (5) harf dilemek ve harf kaçdıyla nām için şarf itmeklik. Meşelā elif (6) ki mektübīdūr, isimdür. Ol elif lafzı zıkr idüp müsemması olan elif-i (7) mektübī murād olınmakdur. Ve gayrıları dağı bunuñ üzerine kıyās oluna; bā ve tā ve sâ⁷³ gibi. (8)

دوم از حرف قصد نام کردن

وزان مقصود را اتمام کردن

(9) Hāşıl-ı ma'nā, ol iki üslūbuñ ikincisi harfdan isim kaçd itmeklikdür⁷⁴ (10) ve andan maşşūd tamām itmeklik. Meşelā elif-i mektūbe zıkr idüp [7b B] isim olan (11) elif lafzını⁷⁵ murād itmekdür. Ol dağı taşrıhan zıkr itmekle olur. Yāhūd ba'z a'māl⁷⁶ (12) vaşıtāsıyla olur. Meşelā لب deyüp evvelde olan harfe işāret olunup (13) ve ol harfuñ isim murād olur.⁷⁷ لب deyüp dā'la işāret idüp müsemması (14) zıkrine isim murād olunur. Ve gāh olur ki harfuñ ikisine veyā üçüne işāret (15) için teşniye yā cem' şığasıyla iki harf veyā üç harf murād olunur. (16) Ve ba'z kerre bir harfuñ müsemması ve birinüñ ismin murād iderler. Ve yāhūd birinden (17) ismin yā müsemması murād idüp birinden 'aded murād iderler.

باسم بابر (18)

قبأ بر قد تو مي دوزدايام

برار از قاف تا قاف اي پسر نام

⁷³ sâ -B

⁷⁴ itmeklikdur: itmeklik A

⁷⁵ lafzını: lafzı B

⁷⁶ a'māl: 'amel B

⁷⁷ olur: olan A

(19) قبا, *qāftān* dimekdür ve قد boy dimekdür, قامت *ma'nāsına*. Ve دوزد dikmekdür. [9b A] (1) Ve آر اوردن, *arf* lafzından emirdür, getir dimekdür. قاف, bir meşhūr taġuñ adıdır ki (2) dünyāyı ħalka gibi çevirmiştir. Pes ħaşıl-ı ma'nā-yı beytī oldur ki senüñ (3) *qaddüñ* üzerine *eyyām qāftān* diler *qāfdan qāfa dek*, nāmıñı yukarı getir ey (4) püser. Ve ma'nā-yı mu'ammāsı, قاف تا قاف lafzıyla 'amel-i tesmiye ile⁷⁸ müsemma-yı (5) *qāf murād* olunur⁷⁹ ve isim zıkr olmuştur.⁸⁰ قبا بر قد lafzından⁸¹ قاف'dan قاف'a dek ileticek بابر *ħaşıl*⁸² olur. Ta'rifleri *ṭariḫ* üzere mişālleri *irād* eyledi.⁸³

(6) باسم سلام⁸⁴
بود روی تو کل زلف تو سنبل
نهد سر سنبلت بر دامن کل

(7) کل ve سنبل *luġat-ı müsterekedür*. *Türki* ve *Fārsīde* müsta'mel bir meşhūr (8) *çiçeġüñ* adıdır. Bunda⁸⁵ *maĥbūbuñ* yüzün *güle* ve *zülfüñ* *sünbüle teşbīh* eyledi. (9) Ve نهده, *qo* dimekdür. Ve دامن, etek *ma'nāsınadır*. *Ĥaşıl-ı ma'nā-yı beytī*, senüñ (10) yüzüñ *gül* ve *zülfüñ* *sünbül* oldı. *Sünbülñüñ* başını *gülüñ* etegi (11) üzere *qo*. *Ma'nā-yı mu'ammāsı*, lafz-ı سر 'amel-i intikād ile سنبل lafzınuñ evveline (12) işāretdür. Ve دامن lafz daĥı کل lafzınuñ āĥirine işāretdür. Ve کل'üñ āĥiri [8a B] müsemma-yı (13) *lām*'dur. Pes müsemma zıkr olunup isim murād olındı ki *lām* lafzıdır ve سنبل'üñ (14) evveli ki müsemma-yı sīn'dür, *lām* üzere olıcaĥ سلام *ħaşıl* olur. Ġayrıları buña *kıyās* eyle.⁸⁶ Ta'rif-i telmiḥ:⁸⁷ (15)

⁷⁸ tesmiye ile: 'amel-i teşbīh murād olunup B

⁷⁹ olunup: olunur A

⁸⁰ ve isim zıkr olmuştur B

⁸¹ قبا بر قد lafzından -B

⁸² *ħaşıl* B

⁸³ Ta'rifleri *ṭariḫ* üzere mişālleri *irād* eyledi B

⁸⁴ مثال دیگر باسم سلام: باسم سلام B

⁸⁵ Bunda B

⁸⁶ Ġayrıları buña *kıyās* eyle B

⁸⁷ Ta'rif-i telmiḥ: Der-beyān-ı 'amel-i telmiḥ B

سوم اعمال تحصیلي است تلمیح
بکویم شرح با تو ان تصریح

(16) *fehvâ-yı kelâmdan bir kışşa veyâ bir şî'r murâd itmekdür ki ol kelâmda mezkûr olmaya.* (17) *Ve کویم, nefs-i mütekellim vaħdehudur, söyleyim dimekdür.* Hâşıl-ı ma'nâ, üçüncü 'amel-i (18) taħşılden telmiħdür, saña taşriħ ile anuñ şerhin söyleyim. *Ve bu (19) beyitte şanâyı '-ı şî'riyeden şan'at-ı teķâbül daħı vardır ki telmiħ ile taşriħdür. [10a A] (1)*

اشارت کردن است از لفظ مذکور
بلفظي دیگر اندر جای مشهور

(2) *جای, mekân ma'nâsınadır.* Hâşıl-ı ma'nâ, işâret itmeklikdür lafz-ı mezkûrdan (3) bir ğayr lafza ki yerine meşhûr ola. *Ya'nî zıkr olınan bir meşhûra işâret (4) ola ve ol meşhûr bir ħavmüñ iştilahında ola.* Meselâ iştilâħ-ı münecciminde (5) ola ki on ki burcuñ her birine birer ħarf ile 'alâmet vaz' itmişlerdür. (6) Hâmel için şıfır, *sevr ا, cevzâ ب, sertân ج, esed د, sünbüle ه, mizân (7) و, 'akreb ز, ħavs ح, cedy ط, delv ی, ħüt يا.* Bu mezkûr ħarfler zıkr (8) olınup ol vaz' olınan lafızlar murâd olınur yâ 'aks olur. *Ve seb'a-yı (9) seyyârenüñ daħı her birinden âħir⁸⁸ ħarflerin zıkr idüp kendüleri murâd iderler. (10) Ve gâh ber-'aks iderler. Şems'den س ve Ķamer'den ر ve 'Uṭarid'den د ve Zühre'den (11) ه ve Mirriħ'den خ ve Müşteri'den ي, Zuħal'dan ⁸⁹ل murâd iderler. Ve gâh Mihr zıkr idüp (12) Şems ve Mâh zıkr idüp Ķamer ve Behrâm'dan Merriħ ve Zühre'den Nâhîd ve Keyvân'dan (13) Zuħâl murâd ider. Veyâ ber-'aks iderler.⁹⁰ Ve her gün için bir ħarf vaz' olınmışdur ki yekşenbih (14) ا, düşenbih ب, seşenbih ج, çehârsenbih د, pencşenbih ه, Cum'a و, şenbih (15) ز. Ve ba'z kere 'avârız-ı nücûmdan bir lafz zıkr idüp anuñ daħı âħir ħarfin (16)*

⁸⁸ ħarfler zıkr (8) olınup ol vaz' olınan lafızlar murâd olınur yâ 'aks olur. *Ve seb'a-yı (9) seyyârenüñ daħı her birinden âħir -B*

⁸⁹ ل: ن B

⁹⁰ Ve yâ ber-'aks iderler B

murād iderler. Şeref ve hubūṭ ve kıṛān ve evc ve ḥazīz ve bunlaruñ emşāli her ne (17) var-ise.⁹¹ Ve menāzil-i k̄amer ki yigirmi sekiz menzildür, her menzil için bir ḥarf vaṣ' (18) olınmışdır. Meşelā Şartayn ا, Butayn ب, Şüreyyā ج, Dübrān د, Haḳ'ā ه, Hen'a و, Zīrā ز, Neşre ح, Ṭarfe ط, Cebhe ي, Zebra ك, [8b B] Şurfe ل, 'Avā م, Semmāk ن, [10b A] (1) Ğufra س, Zibānā ع, İklīl ف, Ḳalb ص, Şevle ق, Ne'āyım ر, Belde (2) ش, Zābiḥ ت, Bel' ث, Sü'ūd خ, Aḥbīye د, Muḳaddem ض, Muahḥar ظ, Reşā غ. Ve işṭilāḥ-ı (3) fuḳahāda meşhūr olan meşelā Ebū Ḥanīfe'den ح, Ebū Yūsuf'dan س, Muḥammed'den (4) م, Züfer'den ز, Şāfi'ī'den ع, Mālik'den ك, Aḥmed'den ا. Ve esmā-yı kütübden olan (5) daḥı bu kabildendür. Meşelā *Tātārḥāniyye*'den ت, *Ḳāzihān*'dan ق, *Bidāye*'den ه, *Nihāye*(6)'den ن, *Ḥulāşa*'dan خ, *Cāmi' u'l-fuṣūleyn*'den ج işāretleri gibi. Ve işṭilāḥ-ı (7) mantıḳında meşhūr olanlardan المص dimekle muşannif ve الخ, ilā āhirihi ve (8) الش, şāriḥ ve لا يخ, lā yaḥlū ve مقص, maḳşūd. Bu işāretleri zikr idüp (9) ol lafızları ve lafızları zikr idüp işāretleri murād iderler. Ve bunlardan ğayrı⁹² (10) beyne'l-ḳav meşhūr ve müte'ārif olan işāretler ve kışşalar gibi.⁹³

(11) باسم احمد

چو خواني مطلع سبع المثاني
بدان خود پي بري بي حرف ثاني

(12) *خوان*, kitābetde elif⁹⁴ vāv ile yazılır ammā kıṛā'atda bilā vāv, elif ile kıṛā'at olunur, (13) oḳumaḳdur kıṛā'at ma'nāsına. Ve مطلع deyü eger ğazel ve ḳaşīde ve eger kelām-ı menşūruñ⁹⁵ (14) ibtidāsına vāḳı' olan kelimeye dirler. Nitekim maḳṭa' deyü⁹⁶ āhirinde olan kelimeye dedikleri (15) gibi. Ve سبع المثاني, sūre-i fātiḥānuñ ismidür. Ḳāzı Beyzāvī'de sūre-i Fātiḥā (16) yedi āyet olduğundan سبع المثاني tesmiye

⁹¹ ve bunlaruñ emşāli her ne var-ise: daḥı bunuñ gibidür B

⁹² Ve bunlardan ğayrı -B

⁹³ beyne'l-ḳav meşhūr ve müte'ārif olan işāretler ve kışşalar gibi: lafızlara dāl? olanları zikr idüp ol lafızları murād iderler ya ber-'aks iderler B

⁹⁴ elif B

⁹⁵ menşūruñ: menşūr A

⁹⁶ deyü -B

olındı. Ve Kur'ân-ı 'Azîm'de (17) ⁹⁷ و آتيناك سبعا من المثاني ⁹⁷ āyet-i kerîmesinde murâd sûre-i Fâtihadur deyü taşrîh (18) eylemişdür. Ve خود, kendü dimekdür. ⁹⁸ چو تابد مهر از ان فیروزه ایوان ⁹⁸ de olan yâ hitâb içündür, iletürsün (19) dimekdür. ⁹⁸ Hâşıl-ı ma'nâ-yı beytî, çünkü seb'a'l-meşânî'nün ma'tla'ın okuyasın [11a A] (1) bil ki kendün harf-i şânîsiz iz getirürsün, ya'nî bulursun. ⁹⁹ Pes ma'nâ-yı mu'ammâsı, lafz-ı (2) مطلع ⁹⁹, 'amel-i intikâd ile evvele işâretdür. Ve ثبع المثاني ⁹⁹, 'amel-i telmîh ile sûre-i (3) Fâtihâya işâretdür. Ve evveli الحمد ⁹⁹ lafzıdır. Harf-ı şânî ki ¹⁰⁰ lām'dur, sâkıt olıcağ ⁹⁹ احمد olur. [9a B]

(4) باسم سهل¹⁰¹

چو تابد مهر از ان فیروزه ایوان
شود نام تو ناهید و کیوان

(5) تاب, burada parlamak ma'nâsınadır. Ve مهر, güneş dimekdür, şems ma'nâsına. (6) فیروز, ma'âdin kısmından mâ'î renkli bir taşun adıdır ve fîrûz aşıl (7) luğatda zarf ma'nâsınadır. Ve bu cevherün dağı havâşındandır ki her kimün hâteminde (8) ve silâhında olsa düşmana zafer bulur. Ve ¹⁰² ol cihetden bu nev'a cevhere fîrûz (9) dirler. Ve ایوان, yüksek köşk ve sarâylara dirler ammâ bunda mecâz eflâkda isti'mâl (10) olunmuşdur, yüksek ve mâ'î renk göründüğü için. Ve ناهد, Zühre yıldızına (11) dirler. Ve کیوان, Zuhal'dur. ¹⁰³ Pes hâşıl-ı ma'nâ, çünkü güneş ol firûze (12) evvândan parlama senün adun Nâhid ve Keyvân ile bile olur. Ve ma'nâ-yı (13) mu'ammâsı, lafz-ı مهر'den ¹⁰⁴ 'amel-i telmîh ile müsemma-yı sîn murâd olunur ¹⁰⁴ ve ناهد'den (14) murâd 'dür ve کیوان'dan murâd 'dur. ¹⁰⁵ Pes tertîb ile bir araya ¹⁰⁶ geldükde سهل olur.

⁹⁷ ... sana tekrar tekrar okunandan (âyetlerden) yedisini... (Hicr Suresi 15/86).

⁹⁸ چو تابد مهر از ان فیروزه ایوان ⁹⁸ de olan yâ hitâb içündür iletürsün dimekdür -B

⁹⁹ ya'nî bulursun B

¹⁰⁰ ki B

¹⁰¹ B مثال ذکر باسم سهل: باسم سهل

¹⁰² Ve -B

¹⁰³ Zuhal'dur: Zuhal yıldızına B

¹⁰⁴ sîn murâd olunur: sîndür B

¹⁰⁵ 'dur: ' B

¹⁰⁶ bir araya: cümlesi bir yire B

107 باسم عطا (15)

فشاند از خنده ان لعل کوهر بار

زکنج دیده ام در نکو نسا

(16) لعل, cevāhir fi 'l-i māzīdūr, şaçdı dimekdür. خنده, gülmekdür. فشاند (17) kısmından bir kırmızı renkli taşdur. Ma 'cūn olınup ekl olınsa (18) kalbe ferah verir, hafakān marazına nāfi 'dür. Burada maḥbūbuñ tutaqlarından kināye(19)dür. کهر, کهر, lafzından taḥfif olınmışdur. Kāf-ı 'Acemīnūñ zammıyla cevāhir¹⁰⁸ [11b A] (1) kısmının cem 'isi için ism-i cinsdür. Ve بار, yağdırıcı dimekdür. دیده, göz (2) bebegine dirler. Ve در, incü dimekdür. نکو نسا, başı aşağı dimekdür. Gözlerin ḥazīneye (3) ve yaşın incüye teşbih eylemişdür. Ḥāşıl-ı ma 'nā-yı beytī, şaçdı gülmeğden (4) ol gevher yağdırıcı la 'l gözüm ḥazīnesinden incü başı aşağı. Ve (5) ma 'nā-yı mu 'ammāsı, lafz-ı فشاند, 'amel-i isḳāta işāretdür ve کنج, 'amel-i intikād (6) ile ortası dimekdür ve lafz-ı دیده 'nüñ ortası müsemma-yı dāl'dur. Ol 'amel-i (7) telmih ile عطار'de işāretdür ve در 'amel-i [9b B] taşş ile murāddur. Ve lafz-ı نکو نسا kalba (8) işāretdür ve kalb olıcağ در olur. Lafz -ı عطار'den در sākıt olıcağ عطا ḥāşıl olur. Terādūf ve iştirāk.¹⁰⁹ (9)

بود چارم ترادف زان چه باکست

اکر کویم که پنجم ایشتراکست

(10) چارم, dördünci dimekdür. ترادف deyü şol iki lafza dirler ki mefhūmları (11) müttehid ola. Meşelā iki yā üç¹¹⁰ lafız ma 'nā-yı vāhid için mevzū ' ola. (12) باک, qorqu dimekdür. پنجم, beşinci dimekdür. ایشتراک, bir lafza dirler ki bir kaç ma 'nā için (13) mevzū ' ola, 'ayn lafzı gibi. Ḥāşıl-ı ma 'nā dördünci terādūf oldı, (14) andan ne qorqu eger dersem beşinci iştirākdür. Pes ma 'lūm oldı ki biri terādūf biri iştirākdur. (15)

دو لفظ از بهر يك معني معين

چو شد انرا ترادف خون و تن زن

(16) Ḥāşıl-ı ma 'nā, iki lafız bir ma 'nā ecli için mu 'ayyen çünki ola, anuñçün (17) terādūf oqu. Pes terādūf, bir lafz-ı şariḥ yā ğayr-ı şariḥ

¹⁰⁷ B مثیل دکر باسم عطا: باسم عطا

¹⁰⁸ cevāhir: cevher B

¹⁰⁹ Terādūf ve iştirāk: Der-beyān-ı terādūf iştirak B

¹¹⁰ Meşelā iki yā üç: yā iki yā dahı ziyāde B

zîkr idüp¹¹¹ ol (18) luğatda yâ ğayrı luğatda bir lafz-ı âher dilemekdür. Ol iki lafız bir ma'nâ edâsında (19) vaz' olunmuş ola. Meselâ yed deyüp dest murâd olunmak,¹¹² re's deyüp ser murâd olunmak¹¹³ gibi. Veķış 'alâ hâzâ.¹¹⁴ [12a A] (1)

چو باشد اشتیراک از لفظ واحد
دو معنی فهم کردن در موارد

(2) Hâşıl-ı ma'nâ, ola iştirāk lafz-ı vâhiddin iki ma'nâ fehmi itmekdür
(3) mevâridde. Pes iştirāk iki ma'nâ yâ dahı ziyâdeye dâl bir lafz îrâd
(4) idüp ma'nâ-yı beytude bir ma'nâsın ve ma'nâ-yı mu'ammâda bir âherin murâd itmekdür.

باسم شجاع (5)

شب آن شمع دل از صد غصه پرداخت
که رخ بنمود و جا برچشم من ساخت

(6) Hâşıl-ı ma'nâ, ola iştirāk lafz-ı vâhiddin iki ma'nâ fehmi itmekdür.
(7) Ammâ ekser, tamâm itdi ma'nâsına gelür. Müstakbelâtında hâ, zâ'ya kalb (8) olunur, پردازد ve پردازند dirler. Ve ساختن ساخت lafzından şîğa-yı (9) mâzîdür. Bu dahı müstakbelâtında zâ'ya kalb olunur, سازد dinür. Hâşıl-ı (10) ma'nâ, gice ol şem' benüm gönlüm yüz guşşadan ışmarladı ki ruh gösterdi [10a B] ve benüm gözüm (11) üzre yer dizdi. Ve ma'nâ-yı mu'ammâsı, lafz-ı شمع ruh gösterdi dimekden murâd, 'amel-i intikâd (12) ile evveli dimekdür ki müsemmâ-yı şîn'dür ve 'amel-i tanşîş ile lafz-ı câ murâddur. Ve lafz-ı (13) چشم'den 'amel-i terâdüf ile 'ayn murâddur. 'Ayn'den dahı 'amel-i tesmiye ile müsemmâsı murâd (14) olunur. Pes شجاع lafız, müsemmâ-yı¹¹⁵ 'ayn üzre olıcak هاشیل olur. Der-beyân-ı taşhîf: (15)

ششم ز اعمال تحصیلی است تصحیف
ز شهرت نیست ان محتاج تعریف

(16) Hâşıl-ı ma'nâ, altıncı a'mâl-ı taşhîl'den taşhîfdür, şöretinden ta'rife muhtâc degüldür. (17) Pes ma'lûm ola ki bir lafzuñ şüret-i raķamîsinüñ taġyîrine taşhîf (18) dirler, mahv-ı nokta ile yâ isbât-ı nokta ile. Ve 'amel-i taşhîf iki kısma münkâsımdur. (19) Birine taşhîf-i vaz'î ve birine taşhîf-i ca'lî dirler. Taşhîf-i vaz'î, noktaya [12b A] (1)

¹¹¹ idüp: olunup B

¹¹² olunmak: olunup B

¹¹³ re's deyüp ser murâd olunmak B

¹¹⁴ Veķış 'alâ hâzâ -B

¹¹⁵ müsemmâ-yı B

ta'arruz itmeksizin bir lafzı zıkr idüp anuñla bir lafz-ı murāduñ tağyır-i şüret-i (2) raqamīsine işāret eylemekdür. Gerekse ol lafz-ı mezkūr kelime-i müstakile olsun, gerekse (3) be-ṭarīk'i't-terkīb ve't-tahlīl olsun. Meşelā şüret-i شي diyüp سي dilemek (4) gibi ve şekl-i شتم¹¹⁶ deyüp سيم¹¹⁷ dilemek gibi. Ve taşhīf-i ca'lī, bu maḳūle elfazla (5) tevessül itmeksizin tağyır-i şüret-i lafza işāret eylemekdür. Gerekse ol lafzuñ ta'yīni (6) maḳşūd olan isim qarīnesiyle olsun, gerekse olmasın. Ve taşhīfe delālet (7) iden elfāzdan ba'zısı 'alā sebīli't-temsīl zıkr olundığı bunlardır: (8) هیكل، نقش، نسخه، رسم، نشان، هیت، شبه، صورت، (9) شکل، نمونه، نگار، نظیر، خیال، نكار، (9) شكل، نمونه، 1 teşbīhler gibi.

باسم عیسی (10)

چو بینم صارت عیسی مهیا

از ان نام خوشت کردد هویدا

(11) Hāşıl-ı ma'nā-yı beytī, çünki görem şüret-i 'ayşı müheyyā, andan senüñ aduñ (12) zāhir olur. Ammā ma'nā-yı mu'ammāsı ki 'amel-i tanşış ile lafz-ı عیسی murāddur ve (13) صورت lafzı, 'amel-i taşhīfe işāretdür. Pes¹¹⁸ 'üñ noḳtası sākıt olıcaḳ عیسی lafz zāhir¹¹⁹ olur. (14)

باسم موسی¹²⁰

کزیدم از خاموش لب بدندان

لب شیرین او شد کوهر افشان

(15) [10b B] کزیدم, ışırdum dimekdür. خاموش, epsem olmak ma'nāsınadır, burada ta'accüb ma'nāsına(16)dur. دندان, diş dimekdür. شیرین, tatlı ma'nāsına. افشان, saçmaḳdur. (17) Hāşıl-ı ma'nā-yı beytī, ışırdum ta'accübden tuṭağı dişle, leb-i şirīn anuñ (18) gevher efşān oldı. Ammā ma'nā-yı mu'ammāsı, کزیدم, 'amel-i isḳāta işāretdür. (19) Ve 'amel-i tanşış ile lafz-ı خاموشی murād olunur. Ve 'amel-i intiḳād ile لب'خاموش' evveline [13a A] (1) işāretdür, çünki لب'خاموشی' lafzınıñ evveli isḳāṭ olıcaḳ موشی olur. (2) Ve لب شیرین ki şin'dür

¹¹⁶ B شم: شیم

¹¹⁷ B سم: سیم

¹¹⁸ Pes B

¹¹⁹ lafz zāhir B

¹²⁰ B مثال دیگر باسم موسی: باسم موسی

ve افشان 'amel-i taşhîf ile noqtalaruñ (3) isķâtına işâretdür ki
موشي'de olan şîn'üñ noqtası gidicek موسي olur. Teşbîh ve isti'âre: (4)

چو امد اصل هفتم در عبارت
ورا تشبيه خوان باستعارت

(5) هفتم, yedinci dimekdür. A 'mâl-ı taşhîlî toquz kısım idi. Yedincisi
teşbîh isti'âredür. (6) Ve teşbîh luğatda bir emrûñ emr-i âher için
ma'nâda müşâreketi üzerine delâlete (7) dirler ki emr-i evvel
müşebbeh ve emr-i şânî müşebbeh bih olur. Ammâ 'ulemâ-yı beyân
ıştîlâhında, nefsinde (8) bir şey'üñ evşâfından bir vaşıfda şey'îñüñ
ıştirâk üzerine delâletidür. (9) Ve isti'âre, ma'nâ-yı mecâzî teşbîhe de
mübâlağa için bir şey'de haķıķat (10) iddi'â itmekdür. Mâbeynden
zıkr-i müşebbeh tarh ile bile. Meselâ اسدا لقيت deyüp (رجل 11)
murâd olunur. Eger müşebbeh qarîne ile zıkr olunursa isti'âre-yi (12)
taşrihiyye ve taşhîķiyye dirler. hamam لقيت اسدا في الحما م lafzı gibi. (13)

باسمي ساز حرفي را نشان مند
که باشد حرف را معنيش مانند

(14) حرفي'de olan yâ vahdet içündür. Ve معنيش'de olan zamîr-i gâ'ib
اسمي lafzına (15) râci'dur. Hâşıl-ı ma'nâ, bir ismi bir harf için nişân
idesin ki ol harf (16) için ma'nâda ol isim beñzer ola. Pes ıştîlâh-ı
mu'ammâyîde teşbîh ve isti'âre (17) bir lafzı zıkr idüp bir harf yâ bir
nice harf murâd olunmaķdır ki mezkûruñ murâda (18) şüret-i haţda
ve heykel-i raķamîde münâsebeti vâsitâsıyla [11a B] ola. Bu daħı
ıtlâķât-ı (19) şu'arâ ve zürefâya mebnîdür ki anlaruñ ıtlâķâtını
bilmege muhtâcdur. Ammâ ıtlâķât-ı şî'ran [13b A] (1) oldur ki
ma'sûķuñ evşâf-ı¹²¹ hüsünde 'alâ sebîli't-teşbîh ve'l-isti'âre (2) zıkr
iderler. 'Alâ sebîli't-temsîl ba'zuların zıkr idelüm. Meselâ elif deyüp
زؤلف deyüp (3) ج, د, ل¹²³ murâd iderler. Ve ebrû'dan ر, çeşm'den
ع, ve ğamze ve engüş ve ķâmet'den ا, dehân'dan م, dendân
دندân-ı pür-gevher'den ش murâd iderler. Ammâ ıtlâķât-ı
zürefandan (5) sâir eşyânuñ teşbîhetle vâķı' olmuşdur. Meselâ hilâl ve

¹²¹ evşâf -B

¹²² elif deyüp B قد

¹²³ zülf deyüp A ج, د, ل

meh-i nev deyüp (6) ن, ل, ع, ر murād iderler. Ve hāme ve rumḥ ve tīr ve ‘amūd ve k̄a’ime ve k̄alem tirāş ve hār, serv’den (7) ¹ ve serv-i münḥanī⁷den ل ve serv-i rāki’’den د ve kāse ve iskerce ve kāse ve kadeḥden (8) ن murād iderler. Ve bunuñ emsālī lafızlar zıkr idüp birer ḥarf murād iderler.

باسم حسن (9)

چو بستم صورت از لبهاي خندان

نمودي در تبسم شكل دندان

(10) لبهاي, tuṭaqlar dimekdür. خندان gülücü ma’nāsınadır. تبسم, rıfklā gülmekdür. (11) دندان, diş dimekdür. Hāşıl-ı ma’nā, çünki gülücü tuṭaqlarda şüret baġladım (12) tebessümde şekl-i dendān baġladı.¹²⁴ Ve ma’nā-yı mu’ammāsı ‘amel-i tanşış ile lafz-ı (13) خندان murād olunup ‘amel-i intiḳād ile evveli murāddur ki خن lafzıdır ve lafz-ı صورت taşhıfe (14) işāretdür ki خ’nuñ noqtası isḳāṭ olınmasıdır. Ve شکل دندان ‘amel-i¹²⁵ teşbīh ve isti’āre (15) ile müsem mā-yı sīn murād olunur ki¹²⁶ حn lafzınuñ içinde olıcaḳ حسن olur. Der-beyān-ı ‘amelhā-yı ḥisābī: (16)

بود هشتم عملهاي حسابي

کش از دخل عدد خالي نيابي

(17) هشتم, sekizinci dimekdür. عملها, cem’üñ cem’idür. کش’de olan zamīr ‘amel-i (18) ḥisābīye rāci’dür. عدد, vaḥdetden mürekkeb olan kemiyyete dirler. Bu ta’rife (19) göre vāḥid ‘adede dāḥil degüldür. Ammā ba’zılar merātib-i ‘aded vāḳı’ olan şey’dür [14a A] (1) dirler. Bu tefsīre göre vāḥid, ‘adedden‘add olunur. Hāşıl-ı ma’nā, sekizinci (2) ḥisābī ‘ameller oldı ki anı¹²⁷ daḥl-ı ‘adedden ḥālī bulmazsın. (3)

¹²⁴ baġladı: gösterdi B

¹²⁵ ‘amel-i -B

¹²⁶ ki B

¹²⁷ anı: ol B

فروع این عمل بسیار باشد

که شرح ان يك بيك دشوار باشد

(4) [11b B] فروع , فرع' uñ cem'idür. Aşluñ hilâfına dirler. Gayruñ üzerine mübtenî ma'nāsına. (5) بيك , çok dimekdür. بيك , birer birer demek olur. دشوار , çetin ma'nāsına(6)dur. Hâşıl-ı ma'nā, bu 'amelüñ fūrū'ı çok oldu ki anı birer birer¹²⁸ şerh çetin olur. (7)

همان بهتر که بي قيل و قالي

نمايم بعض انهارا مثالي

(8) يegrek ma'nāsına, نمايم , göstereyim dimekdür. Hâşıl-ı ma'nā hemān yegrek oldur ki (9) kı̄l u kı̄lsız ol 'amellerüñ ba'z mişālın göstereyim.¹²⁹ Zīrā her biri 'alā haddih ta'rif (10) olınsa taṭvīl-i kelām olur, ol ecilden ta'rīf bi'l-mişāl ile iktifā eyledi. (11) Ammā biz mufaşşalan zıkr idelüm. Ma'lūm ola ki 'amel-i hisābī beş kısım üzere olur. (12) Kısm-ı evvel üslüb-ı ismīdür. Ol kelāmda bir 'aded zıkr idüp ismin murād (13) idinmekdür. Meselā, تاج' uñ biri on oldu diseñ, lafz-ı تاج' da ḥarf-ı elif (14) yā oldu dimekdür. İkinci üslüb-ı ḥarfīdür. Ol kelāmda bir harfi yā birkaç ḥarfı (15) zıkr idüp anuñ 'adedin murād idinmekdür. Meselā لب لعل dırsın, ḥarf-ı lām'dan (16) sī lafzı murād idinürsün. Üçüncü üslüb-ı iḥşâyīdür. Ol kelāmda (17) bir 'adedüñ aḥvāl ve evşāf-ı muḥtaşasın zıkr idüp ol aḥvāl ve evşāf (18) vāşıtasıyla 'aded-i murāda intikāl eylemekdür, gerekse ol aḥvāl ol isme fi-(19)nefsihā muḥtas olsun gerekse bir vaşf yā bir izāfet vāşıtasıyla [14b A] (1) olsun. Meselā روي اب dırsın, اب lafzı 'adedde üçdür, سه lafzına (2) intikāl idüp ḥarf-ı س murād idinürsün. Dördüncü üslüb-ı inḥişārīdür. (3) Ol kelāmda bir 'aded-i mu'ayyende maḥşūriyeti meşhūrdur. Ma'dūdu zıkr eyleyüp (4) ol ma'dūduñ 'adedin murād idinmekdür. Meselā bir ay otuz gün olduğı meşhūrdur. (5) Māh dırsen otuz murād idersin. Beşinci üslüb-ı raḳamīdür. Ol kelāmda (6) erkām-ı hindī eşkālinden bir şekle delālet ider. 'İbāret zıkr idüp (7) ol şekl-i maḥşūduñ vāşıtasıyla 'adeddin murād idinmekdür. Meselā pergār-ı sernigün (8) dırsen heşt 'adedüñ

¹²⁸ çok oldu ki anı birer birer: çokdur, birer birer anı B

¹²⁹ göstereyim: göstere B

şekl-i raqamīsin ^ [12a B] murād idersin. Ve dehāndan (9) nokṭa murād idersin ve انكشت نكو نساړ deyüp vāhid murād idersin.

باسم احمد (10)

يكي را كر كني هم در يكي جاي

شود نقد تو نام ان دلاراي

(11) Hāşıl-ı ma'nā, bir içün eger bir içinde yer idesin ol dilārānuñ ismi¹³⁰ senüñ (12) naḡdūñ olur. Ma'nā-yı mu'ammā, lafz-ı يكي ki ḥisāb-ı ebced üzre kırk olur¹³¹ (13) andan murād¹³² müsem mā-yı mīm'dür. Ve ikinci يكي lafzından murād احد'dür, mīm ile احمد olur.

باسم صدر (14)

اكر خورشيد در چشمت زبونست

رخ ان مه بين باري كه چونست

(15) Hāşıl-ı ma'nā-yı beytī, eger güneş gözünde zebūndur, ol mehüñ ruḥın gör ki (16) bārı nicedür. Ve ma'nā-yı mu'ammāsi, lafz-ı رخ ki 'amel-i intikād ile evvele işāretdür (17) ve lafz-ı مه'den 'amel-i terādūf ile اقمردür.¹³³ Pes اقمردür evveli müsem mā-yı ḡāf'dur, (18) ol 'amel-i ḥisābī ile yüzdür, andan صد murād olunur. Ve lafz-ı باري taḥlīl olup (19) bā ve rī olur. Çün صد lafz-ı rī¹³⁴ ile¹³⁵ olicak صدر ḡāşıl olur.

[15a A] (1) مثال باسم يوسف¹³⁶

كرفتم نيمة أن لب بدنان

دهانرا در دهانم داشت پنهان

(2) كرفتم, tutdum dimekdür. Ve نيمة, yarısı dimekdür ma'nāsına. دهان, ağız (3) dimekdür. پنهان, şaklamakdur. Hāşıl-ı ma'nā-yı beytī, tutdum yarısın ol (4) lebüñ diş ile ağızı ağızımdan pinhān tutdu. Ma'nā-yı mu'ammāsi, 'amel-i (5) taşīş ile lafz-ı لب murāddur ki ḥisāb-ı ebced ile otuz ikidür. Anuñ (6) yarısı on altı olur. Andan lafz-

¹³⁰ ismi B

¹³¹ olur -B

¹³² murād -B

¹³³ اقمردür: اقمردür murād olunur B

¹³⁴ rī -B

¹³⁵ ile B

¹³⁶ B ديكر باسم يوسف: مثال باسم يوسف

1 murād olunur. Ve lafz-1 دندان 'amel-i teşbîh (7) ile müsemmâ-yı sîne işâretdür. Ve دهان evvelden 'amel-i teşbîh ile müsemmâ-yı (8) mîm murād olunur. Ve دهان s̄ānīden 'amel-i terādūf ile فم murād olunur. Ve lafz-1 (9) پنہان 'amel-i isķāta işâretdür. Çün دهان s̄ānīden ki فم'dür, دهان evvel ki mîm sāķiṭ ola¹³⁷ یوسف olur.

باسم شمس (10)

رود عمرم بسر بر وجه دلخواه

که رونمایدم در سال آن ماه

(11) Hāşıl-ı ma'nā-yı beytī, 'ömrüm başa gitti murād üzre çünki baña yüz gösterdi (12) yıl içinde ol māh. Ve ma'nā-yı mu'ammāsı, lafz-1 سال ki yıl dimekdür, üç yüz altmışdur, (13) andan شس murād olunur. Ve lafz-1 رو 'amel-i intikād ile evvele işâretdür. [12b B] Ve lafz-1 (14) ماه'ı evveli müsemmâ-yı mîm, شس lafzınıñ içinde olıcak شمس hāşıl olur.

باسم عثمان (15)

پی نام خود ان خورشید ابرار

کشاد از هم دو انگشت نکو نثار

(16) Hāşıl-ı ma'nā-yı beytī, kendü adı eclî için ol ebrār güneşi yeri yerinden (17) iki barmakların açdı başı aşığı. Ve ma'nā-yı mu'ammāsı, lafz-1 'خورشید'den (18) 'amel-i terādūf ile 'ayn ve 'ayn'den 'amel-i tesmiye ile müsemmāsı murād olunur. (19) Ve انگشت نکو نثار olıcak bu şüret ^ hāşıl olur. Ve andan ثمان [15b A] (1) lafzı murād olunur. Ve عثمان lafzınıñ¹³⁸ üzerine müsemmâ-yı 'ayn dāhîl olacaķ عثمان olur. Der-beyān-ı kināyet: (2)

بقانون نهم کامد کنایت

رسید اعمال تحصیلی بغایت

(3) قانون deyü bir emr-i küllīye dirler ki cüz'iyâtı üzerine munṭabıķ ola ki ol cüz'iyâtıñ (4) aḥvālī andan biline. نهم, ṭoķuzuncı dimekdür. Hāşıl-ı ma'nā, ṭoķuzuncı kânūn geldi kināyet, a'māl-ı taḥşilī irdi gāyet. (5)

¹³⁷ ola: olıcak B

¹³⁸ lafzınıñ B

بود آن این که لفظی را نشانه
کنی بی این اصول هشتگانه

(6) آن ve این ikisi dağı esmā-yı işāretlendir. Hāşıl-ı ma'nā, olur ol kināye (7) bu ki bir lafz için nişāne, bunsuz uşul sekiz olur. Pes a'māl-ı kināye (8) iki kısımdur. Bir kısmı oldur ki bir lafzı zikr eylersin ki ol lafz-ı mezkūr (9) ol lafz-ı murād için olınmamış ola. Meşelā درم زمان داران deyüp (10) زمان lafzınıñ noқтаlı harflerin murād idersin.¹³⁹ Ve مفلسان deyüp noқтаsızların (11) murād idersin. Ve ساکنان خانه deyüp sākin harflerin murād idersin. Ve bir (12) kısmı dağı oldur ki mezkūr olan lafzuñ ma'nā-yı mevzū'lası vāşīta olmağ(13)sızın bir lafz-ı āher murād idersin. Meşelā güneş cemālūñ gördü bī-ḥod oldı (14) diseñ, güneşden 'amel-i terādūf ile lafz-ı 'ayn murād idersin, ol bī-ḥod (15) olıcağ, müsem mā-yı عین sākiṭ olup¹⁴⁰ این lafzı qalur. Ve kīs 'alā hāzā.

(16) مثال باسم هاشم¹⁴¹

نما طرف مهت ای شوخ دلبر
درا از یای کو روشنتر اختر

(17) شوخ, yağışıklı ve ışıcağ kanlı dimekdür. روشنتر, aydınlıq dimekdür. Hāşıl-ı (18) ma'nā-yı beytī, taraf-ı mehūñ göster ey yağışıklı dilber, getür ayakdan o rüşenter (19) yıldızı. Ve ma'nā-yı mu'ammāsı, طرف 'amel-i intikād ile āhire işāretdür ve lafz-ı [16a A] (1) مه 'amel-i tanşış ile murāddur ve anuñ taraf müsem mā-yı hā'dur. 'Amel-i tesmiye ile (2) ismi murāddur. [13a B] روشنتر اختر, şems'den kināyedür. درا از یای, 'amel-i iskāta (3) işāretdür. Çün lafzınıñ āhiri sākiṭ olsa شم qalıp hā ile هاشم olur.

¹³⁹ murād idersin: dilersin B

¹⁴⁰ olup: olıcağ

¹⁴¹ B مثال دیگر باسم هاشم: مثال باسم هاشم

142 باسم نور (4)

بود نامت زبانا مایه سور
مکّر کفتمش نور علی نور

(5) Hâşıl-ı ma'nâ-yı beytî, senüñ aduñ dil için sürür mâyesi oldı, (6) mükerrer söyledüm anı nür üzre nür. Ma'nâ-yı mu'ammâsı, mükerrer söyledüm deyüp (7) ism-i murâda kinâyet eylediği mükerrer olan نور lafzı murâddur ki murâd olan isimdür.¹⁴³

Der-beyân-ı a'mâl-ı tekmîlî (8)

چو شد اعمال تحصیلی مکمل
به تکمیلی کنم انرا مزیل

(9) Hâşıl-ı ma'nâ, çünkü a'mâl-ı taḥşîlî mükemmel oldı anı tekmîlî ile müzeyyel ideyim. (10)

بود اعمال تکمیلی سه اسلوب
که شرح ان یک بیک امرست مطلوب

(11) Hâşıl-ı ma'nâ, a'mâl-ı tekmîlî üç üslûb üzere oldığı, anı şerḥ bir bir maṭlûbdur. (12)

یکی تالیف دان کان جمع اجزاست
که حاصل کشته هر یک از دیگر جاست

(13) Hâşıl-ı ma'nâ, biri 'amel-i te'lîf bil ki ol cem'-i eczâdur ki hâşıl olmuşdur (14) her biri bir ğayr yerinden. Pes 'amel-i te'lîf isim-i maḫşûduñ kelâmda mûnderic (15) olan mevâd-ı müteferriḫasın cem' itmekden 'ibâretdür. 'Amel-i te'lîf iki kısımudur. (16) Birine te'lîf-i ittişâlî, birine te'lîf-i imtizâcî dirler. Eger ḫarf-ı müteferriḫa birbirinüñ (17) yanına getürmek olursa ittişâlî dirler. Ve eger birbirinüñ içinde derc (18) itmek olursa aña te'lîf-i imtizâcî dirler.

مثال باسم علا (19)

بود چشمت بلاي جانم اي دوست
خلاصي زين بتر نتوانم اي دوست

[16b A] (1) Hâşıl-ı ma'nâ-yı beytî, senüñ çeşmüñ canımuñ belâsı oldı ey dost. (2) Bundan beter ḫalâşlığa ḳâdir degülen ey dost. Ma'nâ-yı mu'ammâsı lafz-ı 'چشم' den (3) 'amel-i terâdûf ile müsemnâ-yı 'ayn

¹⁴² B دیگر باسم نور: باسم نور

¹⁴³ ki murâd olan isimdür B

murāddur. بلاي lafzı taḥlīl olıcaḡ (4) بلا ve ي olur. Çün ‘ayn لا ile olıcaḡ علا ḡāşıl olur.

144 مثال باسم همام (5)

پدرمه بود مادر هم ترا ليك
نه مادر چون ترا باشد ني پدر نيك

(6) ḡāşıl-ı ma‘nā, babañ ay oldı hem anañ lākin ne anañ gibi eyü oldı (7) ne babañ. Ma‘nā-yı mu‘ammāsı, lafz-ı ما ki ‘amel-i tañşış ile murāddur, lafz-ı هم ‘de olıcaḡ همام ḡāşıl olur. [13b B] (8)

دوم اسقاط او تخليص است او ان است
ز چيزي كان نبايد داشتن دست

(9) ḡāşıl-ı ma‘nā, ‘amel-i tekmīlīden ikinci isḡāt ve taḡlīşdür, ol vardur bir (10) nesneden ki anı elde tutmaḡ gerekmez. Pes ‘amel-i isḡāt, kelāmda mezkūr (11) olan māddeden bir pāresin düşürmekden ‘ibāretdür. Ve ‘amel-i isḡāta delālet iden (12) elfāz meşelā انداختن، افشاندن، بردن، بریدن، باختن، به باد دادن، برداختن (13) برداشتن، چیدن، جستن، رفتن، راندن، ریختن، رهانیدن، شستن (14) فروختن، کستن، کشودن، کشادن، کاستن، نهفتن، جدا، فراق ve هجران (15) bunların emsālī lafızlar gibi. Ve isḡāt-ı maḡşūşa delālet eyler ba‘z lafızlar (16) gibi.¹⁴⁵ Ve isḡāt-ı maḡşūşa delālet eyler ba‘z lafızlar meşelā diseñ āhiri (17) yok dimek olur. diseñ evveli yok dimeñ ve (18) خالي ve ابدی ve جاودان ve لم یزل ve احواف ve بی دل (19) vasaḡı yok dimek olur. Bunlara müşābih ḡayr lafızlar gibi.

مثال باسم علي (1) [17a A]

بمهرت بي دلي زاغيار ساف است
که شست درميان دست از خلافت

(2) ḡāşıl-ı ma‘nā, senüñ muḡabbetüñde ḡalbsizlik aḡyardan şāfidür ki ortada (3) ḡılāfdan el yumışdur. Ve ma‘nā-yı mu‘ammāsı, lafz-ı amel-‘den ‘amel-i terādūf ile ‘ayn (4) murād olunur. Ve lafz-ı بي دلي ‘amel-

B مثال ديكر باسم هاشم: مثال باسم همام¹⁴⁴

¹⁴⁵ Ve isḡāt-ı maḡşūşa delālet eyler ba‘z lafızlar gibi -B

i tanşîş ile murâd olunup¹⁴⁶ عیبلی olur. Ve lafz-ı (5) خلاف'dan 'amel-i terâdüf ile بید murâd olunur. Zîrâ luğat-ı 'Arabda خلاف söğüt ağacına (6) dirler ve luğat-ı Fûrsâda بید'dür. Ve lafz-ı درمیان شسته 'amel-i iskâta işâretdür. (7) Çün عیب لی lafzından بید sâkıṭ olıcak علي ḥâşıl olur. Der-beyân-ı 'amel-i ḳalb:¹⁴⁷ (8)

سیوم قلب است و ان در نظم و ترکیب
عبارت باشد از تغییر ترتیب

(9) Ḥâşıl-ı ma'nâ, üçüncü ḳalbdür ol nazm ve terkîb içinde, tağyîr tertîb(10)den 'ibâret oldı. Pes ma'lûm ola ki 'amel-i ḳalb üç kısımdu. ḳalb-i (11) küllî ve ḳalb-i kül ve ḳalb-i cüz. Eger iki kelime yâ daḫı ziyâde taḳdîm ve te'ḥîr (12) olunursa aña ḳalb-i küllî dirler. Eger bir kelimenüñ yâ birkaç kelime¹⁴⁸ 'ale't-tertîb (13) cümle ḥurûfını tebdîl olursa aña ḳalb-i kül dirler. Ve eger ba'zınuñ tertîbini (14) tağyîr olursa aña ḳalb-i cüz dirler. Ve ḳalbe delâlet iden lafızlar)15) چرخ, رحا, ve¹⁴⁹ رقص, جولان, حول, حولان, دور, عکس, قلب, زیر (16) (و بالا [14a B] کردباد, کشت bunlaruñ emsâli 'Arabî ve Türki'elfâzlar gibi.

مثال باسم تاج (17)

دلَم کز هر دو عالم جات کشتست
شنیده نام تو شیدات کشتست

(18) Ḥâşıl-ı ma'nâ-yı beytî, göñlüm iki 'âlemden seni yer etmişdür, işitdi (19) senüñ aduñı şeydâñ olmuşdur. Ma'nâ-yı mu'ammâsı, 'amel-i tanşîş ile [17b A] (1) جات lafzı murâd olunur.¹⁵⁰ Ve lafz-ı دل 'amel-i terâdüf ile¹⁵¹ ḳalbe işâretdür. (2) Çün جات lafzı ḳalb ola ḥâşıl olur.

¹⁴⁶ olunup: olunur B

¹⁴⁷ Der-beyân-ı 'amel-i ḳalb: Der-beyân-ı ḳalb B

¹⁴⁸ kelime: kelimenüñ B

¹⁴⁹ ve -B

¹⁵⁰ olunur: murâddur B

¹⁵¹ 'amel-i terâdüf ile -B

مثال باسم عمر (3)

بپوشان خال خود از سینه پریشان

کو دور از دانه مرغ آمد پریشان

(4) Hāşıl-ı ma'nā-yı beytī, ört kendü benüñ sīnesi yaralılardan (5) ki uzak ola dāneden kuş perişān olur. Ve ma'nā-yı mu'ammāsı, (6) lafz-ı مرغ 'amel-i tanşış ile murād olinup ve lafz-ı دانه noqtaya işāretdür. (7) Ve lafz-ı دور 'amel-i iskāta işāretdür. Ve lafz-ı پریشان qalbe işāretdür. (8) Çün مرغ'üñ noqtası sākıç olup پریشان olıcak عمر olur.

Tārīh-i ĩn nazm¹⁵² (9)

بنام ایزد زهي در کرامی

که سفت الماس نوك كلك جامی

(10) benām'da olan bā ibtidā'iyet içündür. ایزد, Cenāb-ı Bārī'nüñ esmāsından (11) bir isimdür. زهي, tenzih içündür. در incüdür. سفت, deldi dimekdür. نوك, qalem (12) ve qalem tıraş ve hārbe ve¹⁵³ bunlaruñ emsālī şey'lerüñ ucuna dirler. Ve كلك qalemdür. (13) Ve جامی, qutbu'l-'ārifīn¹⁵⁴ Hāzreti Şeyh 'Abdurrahmān 'aleyhi'r-raḥme ve'l-gufrānuñ (14) maḥlāşıdır ki vilāyet-i 'Acem'de Cām adlu köyden olduğı münasebetle Cāmī (15) taḥalluş itmişdür. Ve jam lafzınıñ ḥurūfınıñ 'adedi miqdārı taşnīf vardır. Hāşıl-ı (16) ma'nā, Cenāb-ı Bārī'nüñ ismiyle zihī maqbūl incü ki Cāmī'nüñ qalemi ucunuñ elmāsı deldi. (17)

چو فیض قدسی آمد جای توبیخ

نیاشد کر کنندش فیض تاریخ

(18) Hāşıl-ı ma'nā, çünkü feyz-i kudsi geldi, başa kaçmak yeri olmadı (19) eger feyz tārīh iderlerse. Lafz-ı فیض burada tārīh vākı' olmuşdur [18a A] (1) ki fā seksan ve yā on ve ḡād sekiz yüz, mecmū'ı sekizyüz tokşandır.¹⁵⁵ (2)

¹⁵² Tārīh-i ĩn nazm: Tārīh-i kitāb B

¹⁵³ ve B

¹⁵⁴ qutbu'l-'ārifīn -B

¹⁵⁵ mecmū'ı yedi yüz tokşandır B

بتشريف قبول ارزنده بادا

برارباب كرم فرخنده بادا

(3) Hâşıl-ı ma'nâ, teşrîf-i kabûl ile lâyıķ olsun. Kerem aşhâb üzerine mübârek (4) olsun. Pes seyr-i kümeýt-i ķalem mızmâr-ı kütüb-raqamdan bu maħalde nihâyet buldı.¹⁵⁶

(5) Bi-ħamdillâh idüp sa'yile iķdâm
Nihâyet buldı bunda seyr-i aķlâm

(6) [14b B] İdüp tevfiķini rehber İlâhum
Bu şerħüme müyesser oldu itmâm

(7) Raħîmî oldu bu itmâma târiħ
Bulup feyz-i ilâhî ile encâm

۱۱۱۷

Sonuç

Mollâ Câmî'nin Farsça manzûm olarak kaleme aldığı *Manzûme-i Muammâ* eserinin Türkçe şerhlerinden biri de Rahîmî'ye iattir. Bu şerhin sonunda bulunan tarih manzûmesinden hareketle eserin yazılış tarihinin 1117/1705-06 olduğu tespit edilmiştir. Bu tarih manzûmesi ile yazmanın 18b sayfasında bulunan lugazda Rahîmî mahlası yer alır. Bu bilgiler ışığında bu eserin Rahîmî mahlaslı bir 18.yüzyıl şairine ait olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Yaptığımız inceleme sonucunda 18. yüzyıl biyografik kaynaklarında Rahîmî mahlaslı şairlerin biyografilerinde bu şerhe dair bir kayıt bulunamamıştır. Bu nedenle şerhin müellifinin tespit edilmesi güç olmuştur. Fakat bu dönem tezkirelerinde muammâ ve lugazla ilgilenen ve ünlenen Habeşîzâde lakabıyla meşhur Abdurrahim Rahîmî'nin olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Bu bilgidен hareketle bu şerhin Habeşîzâde Abdurrahim Rahîmî Efendi'ye ait olabilme kanaati hâşıl olmuştur.

¹⁵⁶ Pes seyr-i kümeýt-i ķalem mızmâr-ı kütüb-raqamdan bu maħalde nihâyet buldı - B

şerhe ait iki nüsha tespit edilebilmiştir. Eserde kaynak metinde bulunan 66 beytin şerhi yer alır. şerh yöntemi olarak kaynak metin beyitlere ayrılarak ele alınır. Amel tariflerinin yapıldığı beyitlerdeki kelimelerin sözlük anlamı ve fonksiyonu verildikten sonra beyitlerin tercümesi verilir. Anlatılan amelin daha iyi anlaşılması için bazen ilave bilgiler verilerek bu bilgiler örneklerle desteklenir. Örnek ismin geçtiğı beyitler de tercümeden sonra beyitte yer alan ismin muammâ çözümünün yapıldığı görülür.

şarihin belirli ölçüde faydalandığı anlaşılan kaynaklar Kemalpaşazâde'ye ait *Dekâiku'l-hakâyık* ve İbn Sînâ'ya ait *el-İşâret* eserleri ile Kâdı Beyzâvî'dir.

şerhte muammâ türü tahsîlî, tekmiî ve teshîlî şeklinde üç kısma ayrılarak ele alınır. Bunlardan ilkin teshîlî amel anlatılır. Teshîlî amel intikâd, tahlîl, terkîb ve tebdîl şeklinde dört kısma ayrılır. Tahsîlî amel ise tahsis-tansîs, tesmiye, telmîh, terâdüf, iştirâk, tashîf, teşbih, hisâbî ve kinâyet olmak üzere dokuz kısma ayrılır. Tekmiî amel ise telif, iskât-tahlis ve kalb olacak şekilde üç kısımdır. şerhte kalb-i küllînin örneğinin geçtiğı beyit eksiktir.

Câmî'nin *Manzûme-i Muammâ* eserinin Rahîmî'ye ait şerhin Sürûrî, Behiştî ve Selâhaddîn Uşşakî'ye ait şerhlerden en belirgin farkı, Rahîmî'nin şerh yöntemi olarak amel tariflerinin yapıldığı beyitlerdeki sözcüklerin sözlük anlamları ve metindeki işlevleri hakkında bilgi vermesidir.

Eski Türk edebiyatının muammâ türü hakkında yapılan çalışmalarda son yıllarda bir artış yaşandığı görölmektedir. Bu çalışmanın muammâ literatürü ile şerh geleneğine katkı sağlayacağına inanıyor ve bu alana ilgi duyanlar için bir başvuru kaynağı olmasını temenni ediyoruz.

Kaynakça

- Aksoyak, İsmail Hakkı (2020), Rahîmî, Habeşî-zâde Abdurrahîm Rahîmî Bey, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*; <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/rahimi-habesizade-abdurrahim-rahimi> (Erişim tarihi: 10.03.2024).
- Arslan, Ömer (2023a), Bir Beyitte Bütün İsimleri Gizleyen Muamma: Câmî'ül-Esmâ, *Akademik Dil Ve Edebiyat Dergisi*, 7(3), 2495-2522. <https://doi.org/10.34083/akaded.1387395>.
- Arslan, Ömer (2023b), "Kınalızâde Alî Çelebi'nin Muammeyâtı", 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Prof. Dr. M. A. Yekta Saraç*, C. 1, Editörler: Mücahit Kaçar, Sadık Yazar, Ömer Arslan vd., İstanbul: DBY Yayınları.
- Bilkan, Ali Fuat (2000), *Türk Edebiyatında Muammâ*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çapan, Pervin (2005), Mustafa Safâyî Efendi Tezkire-i Safâyî, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Durmuş, İsmail (2020), Muammâ, *DİA*, C. 30, s. 319-320, Ankara: TDV Yayınları.
- Durusoy, Ali (2001), "el-İşâret ve't-Tenbihât", *DİA*, C. 23, s. 421-422, İstanbul: TDV Yayınları.
- Donuk, Suat (2020), Habeşîzâde Abdurrahîm Rahîmî'nin Matla'ü'l-İşrâk Adlı Silsilenâmesi ve Matla'ü'l-İşrâk'a Göre Tarikatlar ve Şeyh Silsileleri, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*, 20 (1), 38-62. <https://doi.org/10.30627/cuilah.724948>.
- Kaçar, Mücahit (2021), "Mollâ Câmî'nin Manzûme-i Muammâ'sına Salâhaddîn-i Uşşâkî Tarafından Yapılan Şerh", *Esengü Bitig: Doğumunun 60. Yılında Zühal Ölmez Armağanı*, Yayına Hazırlayan: Tümer Karaayak, Uğur Uzunkaya, İstanbul: DBY Yayınları.
- Kaçar, Mücahit, İlyas Karanlı ve Ahmet Akdağ (2020), *Tercüme-i Hizânetü'l-Edeb: İzahlı ve Örnekli Belâgat Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Okumuş, Ömer (1993), Câmî, Abdurrahman, *DİA*, C. 7, s. 94-99, İstanbul: TDV Yayınları.

- Öntürk, Tolga (2022), Behişti Ramazan'ın Mollâ Câmî'nin *Muammâ-i Sagîr* Risalesine Yazdığı Şerh: *Şerh-i Manzûme-i Mu'ammâ*, *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, (29), s. 247-267. <http://dx.doi.org/10.25068/dedekorkut517>.
- Özkan, Mustafa (1994), "*Dekâiku'l-hakâyık*", *DİA*, C. 9, s. 111-112, Ankara: TDV Yayınları.
- Saraç, M. A. Yekta (2020), *Muammâ*, *DİA*, C. 30, s. 320-321, Ankara: TDV Yayınları.
- Saraç, M. A. Yekta (1995), *Emrî*, *Emrullah*, *DİA*, C. 11, s. 164, Ankara: TDV Yayınları.
- Turgut, Kadir (2013), *Abdurrahman Câmî, Düşünce ve Eserlerinin Türk Edebiyatına Etkisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi).
- Yazar, Sadık (2011). *Anadolu Sahası Klasik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi).